

„Az új idők barbár szittyái”: Kassák Lajos Ma című folyóiratának új szerzői köre a bécsi emigrációban (1923–1925)¹

“The Barbarian Scythians of a New Age”:
New Contributors to Lajos Kassák’s Periodical
Ma in Viennese Exile (1923–25)

SZEREDI MERSE PÁL

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ
Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum
muzeológus, főosztályvezető
szeredi.merse.pal@pim.hu
ORCID 0009-0007-5498-4745

¹ A tanulmány a Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – OTKA FK-139325 számú, *Kassák Lajos és Simon Jolán 1909 és 1928 közötti levelezésének digitális kritikai kiadása és a modernség-kutatás új perspektívái* című kutatási projektjéhez kapcsolódóan készült.

A B S Z T R A K T

Tanulmányom szisztematikus, elsősorban archívumi forrásokra épülő áttekintést nyújt arról a jórészt pályakezdő szerzőkből álló körrel, amely 1923 és 1925 között a Kassák Lajos által Bécsben szerkesztett *Ma* folyóirat köré szerveződött. 1922 őszére a *Ma* 1918–1919 körül összeállt irodalmi és képzőművészeti csoportjának valamennyi vezető tagja – Barta Sándor, Újvári Erzs, Mácsa János, Bortnyik Sándor, Uitz Béla – elhagyta a lapot, így Kassáknak új munkatársakat kellett maga köré gyűjtenie. 1923 tavaszától egy nála mintegy egy generációval fiatalabb, magát „maistának” nevező csoport lépett a helyükre. Írásom elkülöníti a mozgalom „satellitjeihez” tartozó, külső munkatársként közreműködő szerzőket (Reiter Róbert, Déry Tibor, Josef Kalmer) és a Kassákhoz tartósan csatlakozó fiatalokat (Nádass József, Glauber Henrik, Tamás Aladár, Hans Suschny, Vajda Sándor, Erg Ágoston), akiknek pályáját, motivációit és stratégiáit egyenként tárgyalja. A hangsúlyt nem a Mában megjelent versek poétikai elemzésére, hanem a kultúrtörténeti kontextus rekonstrukciójára helyezem: a bécsi emigráció mindennapjaira, a szatmári és máramarosszigeti diákkapcsolatokra, a Bécs és Budapest közötti transzferekre, valamint a *Ma* nemzetközi kapcsolathálójának (*Der Sturm*, *Contimporanul*) működésére. Külön tárgyalom az 1924 című antológiát és a 365 című budapesti röpiratot, valamint József Attila sikertelen csatlakozási kísérletét Kassák köréhez.

A B S T R A C T

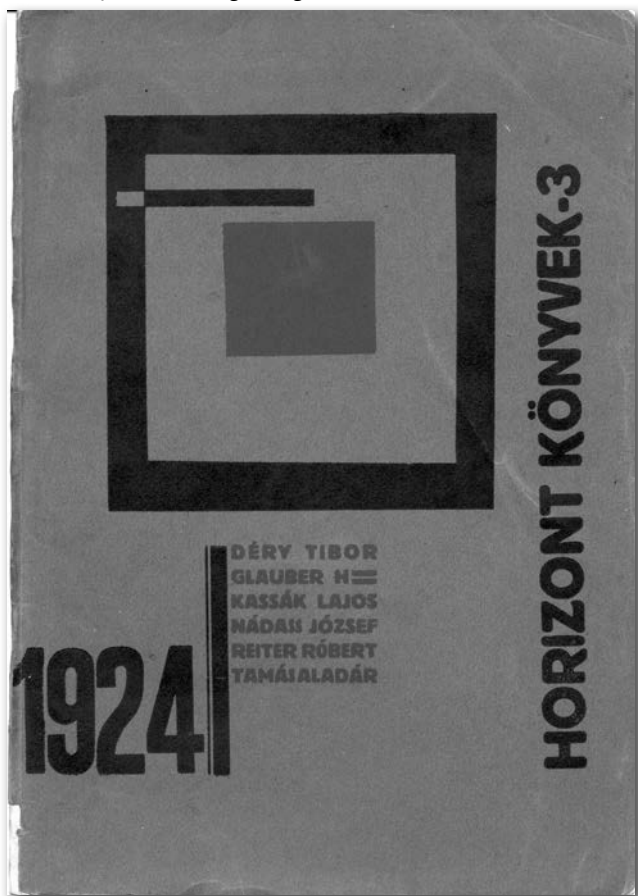
This article offers a systematic, largely archive-based survey of the circle of mostly debuting writers that formed around *Ma* (Today), the avant-garde periodical edited by Lajos Kassák in Vienna, between 1923 and 1925. By the autumn of 1922 every leading member of the literary and artistic group that had gathered around *Ma* in 1918–1919 – Sándor Barta, Erzs Újvári, János Mácsa, Sándor Bortnyik and Béla Uitz – had left the journal, obliging Kassák to recruit new contributors. From the spring of 1923 the initial circle had been replaced by a group roughly a generation younger than the editor himself, a group who called themselves “Maists”. This study distinguishes between those who contributed as external collaborators or “satellites” of the movement (Róbert Reiter, Tibor Déry, Josef Kalmer), and the younger writers who attached themselves to Kassák more permanently (József Nádass, Henrik Glauber, Aladár Tamás, Hans Suschny, Sándor Vajda, Ágoston Erg). The careers, motivations and strategies of this latter group are examined individually. Rather than analysing the poetics of the verse printed in *Ma*, this article reconstructs its cultural-historical context: everyday life in Viennese exile, student connections from Szatmár and Máramarossziget, transfers between Vienna and Budapest, and the workings of *Ma*’s international network (*Der Sturm*, *Contimporanul*). Separate attention is given to the anthology *1924*, to the Budapest pamphlet *365*, and to Attila József’s unsuccessful attempt to join Kassák’s circle.

Tanulmányomban szisztematikus áttekintést nyújtok a Kassák Lajos által szerkesztett, 1920 és 1925 között Bécsben kiadott *Ma* című avantgárd irodalmi és képzőművészeti folyóirat körül 1923–1925 között létrejött, főként pályakezdő írókból álló szerzői kör munkásságáról, elsődlegesen archívumi források alapján. Írásomban nem a Mában megjelent versek és írások elemzésére, hanem a kultúrtörténeti kontextus felvázolására, valamint az egyes szerzők és írói csoportok motivációinak, stratégiáinak bemutatására helyezem a hangsúlyt. 1922 őszére a *Ma* 1918–1919 körül összeállt magyar irodalmi és képzőművészeti csoportjának vezető tagjai (többek között Barta Sándor, Újvári Erzs, Mácza János, Bortnyik Sándor és Uitz Béla) kivétel nélkül elhagyták Kassák Lajos folyóiratát, amely a 8. évfolyamban nagyrészt Kassák „egyszemélyes” projektjeként folytatódott, elsődlegesen Gáspár Endre fordításainak köszönhetően kiemelkedő nemzetközi tartalommal.¹ Kassák mellett 1923-ban két szerző jelent meg kiemelt helyen a Mában: Reiter Róbert és Déry Tibor. Mindketten Kassák lapjának külső munkatársaiként, a mozgalom „szatellit-jéhez” tartozó szerzőkként írhatók le. Reiter a *Ma* egyik rendszeres szerzője volt, 1917-től jelen volt Kassák folyóiratában verseivel és fordításaival, deklaráltan azonban soha nem csatlakozott az aktivista csoporthoz. Déry Tibor 1923-ban a *Ma* kritikusból lett rövid időre a lap egyik kiemelt jelentőségű lírikus szerzője. Reiter és Déry mellett Kassák egy-egy verssel szerepeltetett emigráns és erdélyi fiatal költőket (Honti Tibor, Becski Andor, Forbáth Imre), illetve az elméleti irodalom is nagyobb szerepet kapott: Kállai Ernő, Reiter Róbert és Gáspár Endre is hosszabb művészetelméleti írásokat közöltek ezekben a számokban.

1923 tavaszától egy új, Kassáknál nagyjából egy generációval fiatalabb írókból és művészekből álló új „maista” csoport kezdett kialakulni (ahogyan a szerzők rendszeresen hivatkoztak magukra, illetve, ahogyan a korabeli sajtó is rendszeresen megnevezte őket). Az új szerzők nagyjából 1923 nyarától a *Ma* megszűnéséig a csapat tagjai maradtak, és többen a Kassák hazatérését követően létrehozott *Dokumentum* folyóiratban is részt vettek. A fiatalok között kiemelkednek Kassák hosszú távú munkatársai, Nádass József és Tamás Aladár; kifejezetten a bécsi emigráció idejére csatlakozott Kassákhoz Glauber Henrik, Vajda Sándor, Josef Kalmer, Hans Suschny, Erg Ágoston és az ő közvetítésével József Attila. Kiemelendő, hogy az új fiatalok között többen is voltak, akik fiatalkorukból ismerték egymást Szatmárról és Máramarosszigetről – a trianoni döntést követően Romániához csatolt területről ugyanis kiemelkedően sokan mentek Budapestre vagy Bécsbe egyetemre. Közéjük tartozott Tamás, Vajda, Erg, valamint a Kassák-csoporthoz később csatlakozó Zelk(ovits) Zoltán és Bergmann Teréz is. Kassák nemcsak a Mában közölte a fiatalok verseit, hanem egyértelműen egy új csoport tagjainak tekintette őket. Ezt támasztja alá, hogy 1924-ben

¹ Uitz Béla kiválásáról és az *Egység* folyóiratról lásd: SZEREDI Merse Pál, *Kassák Lajos, Uitz Béla és az orosz anyag: a konstruktivizmus recepciójának mikrotörténete a magyar avantgárd mozgalomban (1920–1922)*, Alba Regia Múzeumi Évkönyv 2022, 283–305. Barta Sándor kiválásáról és az *Akasztott Ember/Ék* folyóiratokról lásd: SZEREDI Merse Pál, *Pártorgánium vagy dadaista folyóirat? Barta Sándor Akasztott Ember és Ék című folyóiratairól (1922–1924)*, It 2025/1., 27–61.

– az 1917-ben kiadott *Új költők könyvét* követően először – Ma-antológiát szerkesztett, amelyben Déry és Reiter mellett a fiatalok köréből Glauber, Nádass és Tamás verseit is szerepeltette.² Az 1924 című antológiát Kassák egyértelműen budapesti terjesztésre szánta, célja pedig az volt vele, hogy az új Ma-kör líráját minél látványosabban exponálja a budapesti irodalmi életben.³ (1. kép) Az antológia mellett ugyanez a csapat a nemzetközi porondon is bemutatkozott: a *Der Sturm* 1924. nyári számában német fordításban jelentek meg válogatott verseik.

1. kép. 1924: Déry Tibor, Glauber Henrik, Kassák Lajos, Nádass József, Reiter Róbert, Tamás Aladár antológiája, Ma, Wien, 1924. Borító: Kassák Lajos. Kassák Múzeum

² 1924: Déry Tibor, Glauber Henrik, Kassák Lajos, Nádass József, Reiter Róbert, Tamás Aladár antológiája, szerk. KASSÁK Lajos, Ma, Wien, 1924.

³ Simon Jolánnak írt levelében adott részletes instrukciókat: „az antológiából adj Kosztolányinak, Babitsnak, Osváthnak, Raithnak, Földinek, Kárpáti Aurélnak, [...] Füst Milánnak és mindenkinek, aki valami szempontból számításba jöhet. Kassák Lajos levele Simon Jolánnak, [Bécsből Budapestre]”, [1924. tavasz], Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum (a továbbiakban: KM), KM-lev. 378/10.

A Bécsben, Kassák közvetlen környezetében létrejött új maista csoport mellett Budapestről is csatlakozott a folyóirathoz egy fiatal íróársaság, a Bécs és Budapest között rendszeresen mozgó Simon Jolán közvetítésével. A Pán Imre, Mezei Árpád és Gerő György által koordinált csoport tagjai lazábban kötődtek a Ma köréhez, mint a bécsi fiatalok, de irodalmi indulásukban jelentős eredmény volt, hogy Kassák közölte avantgárd költeményeik egy részét. Simon Jolán közbenjárásával 1923/1924 fordulóján a budapesti csoport részben sikeresen kivitelezte az Új Kultúra című, 1922-től kiadott budapesti irodalmi lap „eltérítését”, és a Ma-csoport legális magyarországi alternatív fórumává alakítását. 1924–1925-ben Pánék Is címen Kassáktól független folyóiratot alapítottak, és hangsúlyozták generációs különállásukat a Ma-csoporttól, azonban 1926-tól Gerő ismét csatlakozott Kassákhoz, a Dokumentum budapesti kiadásának idején. (A Pán–Gerő-csoport és Kassák kapcsolatáról jelen tanulmány folytatásában írok részletesebben, amely az Irodalomtörténet későbbi számában fog megjelenni.)

A szatelliteszerzők

Reiter Róbert (1899–1989)

Reiter Temesvárról származott, német nyelvű családból, magyarul az iskolában tanult meg.⁴ Már középiskolai tanulmányainak idején jelentkezett Kassáknál verseivel,⁵ ám csak később, 1917–1919 közötti budapesti egyetemi tanulmányai során vált a Ma szerzőjévé és – főként – műfordítójává. A Tanácsköztársaság bukása után Reiter visszatért szülővárosába, majd 1922-ben a bécsi egyetemen folytatta megkezdett germanisztikai tanulmányait.⁶ Ekkor, 1922 és 1924 ősze között vált ismét intenzívebbé a kapcsolata Kassákkal és a Ma folyóirattal is: ekkor a lap egyik vezető költőjévé vált, versei pedig – Kassák és Déry mellett – kiemelt számban és pozícióban jelentek meg a lapban.

Kassák feltehetően a Tanácsköztársaság alatt Budapesten előkészített, de kéziratban maradt anyagok közül közölte Reiter egyik versét, valamint Franz Jung

⁴ BALÁZS Imre József, *Kassák Lajos és Reiter Róbert*, Tiszatáj 2017/12., 57–64, itt 57.

⁵ „[...] Pesten jártam és egy trafikban megláttam A Tettet. Akkor láttam először. Megvásároltam két-három füzetet, így jutottam el aztán mint olvasó mindenekelőtt a Mához, kerültem a Sturmhoz. Mert [...] jártunk Bécsben is a nővéremmel, [...] és ott találtam meg a Sturmot, szintén trafikban.” Reiter Róbert visszaemlékezését idézi: BALÁZS, i. m., 60. Kassák az első verseket elutasította, erről lásd Kassák Lajos levelét Reiter Róbertnek, [Budapestről Temesvárra], [1916–1917 körül], közli Balázs, Uo., 59. A leveleket Balázs Imre József egy Méliusz József által összeállított, publikáltalan kéziratot másolatanyag alapján közölte. Az eredeti levelek nagyobbbrészt a müncheni Ludwigs-Maximilian-Universität Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas leltározatlan Reiter Róbert-hagyatékában találhatók.

⁶ Reiter családi levelezése alapján legkésőbb 1922. augusztusban már Bécsben volt, az egyetemre azonban csak dékáni engedéllyel tudott az őszi szemesztertől beiratkozni. BALÁZS Imre József, *Egy avantgárd költő alternatív városképei. Reiter Róbert levelezéséből (1917–1924)*, Korunk 2016/1., 92–109, itt 97–99.

expresszionista novellarészletét Reiter fordításában a bécsi Ma első évében.⁷ Azt, hogy kapcsolatuk Reiter Temesváron töltött két éve során sem szakadt meg, bizonyítja, hogy újabb verseivel jelentkezett a Ma 1922. januári és májusi számában is – ezeket feltehetően postán küldte el Kassáknak Bécsbe.⁸ Különösen fontos, hogy Reiter bekerült az 1922. májusi „emigrációs jubileumi” számba is, amelyben Kassák a maista csoport reprezentatív költőit és művészeit vonultatta fel: ez biztosíthatta Reiter számára is Kassák támogatását, és elképzelhető, hogy abban is közrejátszott, hogy a fiatal költő tanulmányai helyszínéül Kassák kényszerű emigrációjának városát választotta.⁹ Viszsaemlékezése alapján Reiter ebben az időben lefordította németre Újvári Erzsik egyik *Próját*, ami a temesvári szocialista Arbeiter-Zeitungban jelent meg.¹⁰

Reiter 1922 októberétől a Ma utolsó bécsi számaig szinte valamennyi lapszámban jelen volt verseivel. Kassák két esetben is a Ma címlapján közölte verseit – összesen három ilyen borítót készített Kassák; egy esetben a saját (8. évf. 2–3. szám), két esetben pedig Reiter verseivel (8. évf. 4. és 9–10. szám). Reiter verseiből az 1923. februári és az 1924. júliusi számokban közölt egy-egy nagyobb válogatást, egyes költeményei pedig szinte valamennyi számba bekerültek.¹¹ Kassák az 1924 című antológiában is újraközölte a legjobbnak ítélt verseit, amelyek korábban a Mában jelentek meg.¹² Reiter Bécsben írott költeményein erőteljesen érezhető az ekkoriban, Kassák körében megismert kortárs avantgárd és – nem utolsósorban – Kassák saját számozott verseinek hatása. Reiter is levetkőzte az expresszionista hatásokat, és adaptálta a Kassák által propagált „konstruktivista” lírai formanyelvet. Kétnyelvű szerzőként Reiter saját fordításában közölte verseit németül is: ezek többek között a Ma két német nyelvű számában jelentek meg (az 1922. márciusi *Deutsches Sonderheftben* [Német különszám], valamint 1925 márciusában a Ma német nyelvű előadóestjéhez kapcsolódóan megjelent különszámban),¹³ illetve Kassák közölte belőlük a *Der Sturm* 1924. júniusi magyar számában is.¹⁴

⁷ REITER Róbert, *Kenyér*, Ma 1920/1–2, november 1., 8. Franz JUNG, *A krízis*, ford. REITER Róbert, Ma 1921/6., április 25., 80–81. Forrása: Uő, *Die Krise = Uő, Gnadenreiche, unsere Königin*, Kurt Wolff Verlag, Leipzig, 1918, 1–10.

⁸ REITER Róbert, *Polgári keresztmetszet, Vers szerelmi dekorációval*, Ma 1922/2., január 1., 20. Uő, *Vértanúság*, Ma 1922/5–6., május 1., 13.

⁹ Az 1922. májusi számról lásd: SZEREDI Merse Pál, *A Ma és a nemzetközi konstruktivizmus (1921–1925)*, *Ars Hungarica* 2026/1., 55–89, itt 61–67.

¹⁰ Uő, *Elsüllyedt dal. Versek, cikkek, interjúk*, s. a. r. BALÁZS Imre József, Kriterion–Polis, Kolozsvár, 2016, 214.

¹¹ Uő, *Mágnestörvény*, Ma 1922/1, október 15., 2. Uő, *Az ítélet hegyén, Összetört idő vallomása, Táj és ember röntgenfényben, Hitvallás viraszt, Gyászmenet kigyózik a csillagok közt, Atyámmal a Holt-tenger partján*, Ma 1923/4., február 1., 1–2. Uő, *Föloldozás, Feszültség*, Ma 1923/9–10., július 1., 1. Uő, *Tabala-dal*, Ma 1924/3–4., február 20., 3. Uő, *Dicsértessék, Fényrokonunk*, Ma 1924/5., április 15., 8. Uő, *Kárpitos..., Felejthetetlen..., Vannak..., Melegek...*, Ma 1924/6–7., július 1., 2.

¹² Uő, *Idő viraszt, Táj és ember röntgenfényben, Föloldozás, Feszültség, Tabala-dal = 1924 antológia*, 32–37.

¹³ Uő, *Landschaft und Mensch im Röntgenlicht, Trauerzug schlängelt zwischen den Sternen*, Ma 1923/5–6., *Deutsches Sonderheft*, március 15., 13. Uő, *Tabala-Lied*, Ma 1925/2., március 22., 5.

¹⁴ Uő, *Abriss: Gesellschaft Künstler Kunstwerk, Spannung*, *Der Sturm* 1924/2., 75–82, 86. Német nyelvi kompetenciái, valamint stíláriis hasonlóságok alapján feltételezem Reiter vagy Tamás Aladárt

Reiter bécsi éveinek első felében két elméleti írás is közölt a Mában, amelyek abszolút támogatták a Kassák által megfogalmazott, a proletkultos csoport szemében apolitikus és öncélú konstruktivizmus értelmezést.¹⁵ Reiter írásainak fő gondolata is a forradalmi jelszavak elutasítása, valamint a konstruktivizmus azonosítása volt a valódi „alkotó” művészettel, amelyet csak a szociálisan fejlett, kiteljesedett művész tud létrehozni. Első írásában Reiter a konstruktivista művészetet az anyagi (materiális) és a szellemi (spirituális) szférák összekapcsolásával, a másodikban pedig a fiatalkorral és a primitív/építkező/fejlődő kultúrákkal hozta összefüggésbe. Írása alapján a konstruktív korokat dogmatikus, majd pedig szkeptikus korszakok követik, és álláspontja szerint 1923-ban a ciklus éppen az újrakezdés előtt áll: kezdetét veszi egy újabb konstruktív korszak a polgári kultúra hanyatló szkepticizmusát követően.

A bécsi Ma számára Reiter csak néhány külföldi verset fordított. Ezek egyike volt Marcel Lecomte, a Ça Ira! kör költőjének egyik alkotása,¹⁶ valamint Hans Suschny színdarabja – ez utóbbit Reiter németről fordította magyarra a Ma számára.¹⁷ Az 1925. januári, 10 éves jubileumi számban Reiternek egy kínai versfordítása jelent meg Pa-lo-thien (Bai Juyi) Tang-dinasztia korabeli (8–9. század fordulója) kínai költőtől. A verset Reiter nem a kínai eredetiből fordította, hanem minden bizonnyal Albert Ehrenstein bécsi expresszionista költő 1923-ban megjelent német nyelvű átköltéseinek kötete alapján.¹⁸ Reiter már korábban is közölt kínai verset Kassák folyóiratában: 1918-ban Tu fu (8. század) egyik versét fordította le, ezt Klabund (Alfred Henschke) 1915-ben megjelent német nyelvű kötete alapján, amely a kínai háborús költészet remekműveiből közölt egy válogatást.¹⁹

Reiter családfenntartó nővérének betegsége miatt 1924-ben megszakította bécsi tanulmányait, és visszatért Temesvárra.²⁰ 1925 márciusában írt levelet Kassáknak, amelyben arról panaszkodott, hogy az elzártság miatt teljesen kizökkent

azonosíthatjuk a Ma 1922–1923-as számaiban elszórtan feltűnő „365-ös költő”/„365-er Dichter” álnév mögött is. 365-ös költő, Üvegóra, Ma 1922/5–6, május 1., 6., Uő, I. [számú vers], Ma 1922/8, augusztus 30., 59., 365-er Dichter, Glasuhr, Portrait, Ma 1923/5–6., Deutsches Sonderheft, március 15., 14.

¹⁵ REITER Róbert, Vázlat: Társadalom, művész, művészet, Ma 1922/2–3., december 25., 3–4. Uő, Dogma, szkepszis, konstrukció, Ma 1923/7–8., május 1., 4–5.

¹⁶ Marcel LECOMTE, Az égi fény, ford. REITER Róbert, Ma 1923/2., november 15., 4. Forrása: Uő, Demonstrations, Ça Ira, Anvers, 1922.

¹⁷ HANS SUSCHNY, Színpadi kompozíció 1., ford. REITER Róbert, Ma 1924/3–4., február 20., 7–12.

¹⁸ PA-LO-THIEN, A szelíd orrszarvú (Kína), ford. REITER Róbert, Ma 1925/1., január 15., 10. Forrása: ALBERT EHRENSTEIN, Pe-Lo-Thien. Nachdichtungen chinesischer Lyrik, E. Rowohlt Verlag, Berlin, 1923. Bővebben lásd: XIULI JIN, Tang-Gedichte im deutschsprachigen Expressionismus: zu Ehrensteins und Klabunds Nachdichtungen von Gedichten Pe-Lo-Thiens, Komparatistik: Jahrbuch der Deutschen Gesellschaft für Allgemeine und Vergleichende Literaturwissenschaft 2008/2009, 141–154.

¹⁹ THU-FU verseiből, ford. REITER Róbert, Ma 1918/7., július 15., 85. Forrása: THU-FU, Ausmarsch = KLABUND, Dumpfe Trommel und beraushtes Gong. Nachdichtungen chinesischer Kriegsliteratur, Insel-Verlag, Leipzig, 1915, 12–13. Kassák és a kínai líra kapcsolatának kontextusáról lásd: TOKAJI Zsolt, A gárda dala. A Dalok könyve 185. versének magyar műfordításairól, Távol-keleti Tanulmányok 2022/2., 47–86.

²⁰ BALÁZS Imre József, Az avantgárd az erdélyi magyar irodalomban, Mentor, Marosvásárhely, 2006, 103–129, Uő, Kassák Lajos és Reiter Róbert, 57.

az avantgárd irodalmi körforgásból.²¹ Feltehetően ez a helyzet is hozzájárult ahhoz, hogy a későbbiekben már nem írt magyarul avantgárd költeményeket, hanem elsődlegesen német nyelvű politikai lapok szerkesztőjeként és újságírójaként dolgozott tovább, Franz Liebhard írói álneven. Kassák válaszelevele alapján 1925-ben Reiter még küldött verseket a Ma számára – a 365-ben megjelent *Elsülyedt dal* volt Reiter utolsó megjelent avantgárd költeménye.²² A levéltárból az is kiderül, hogy Kassák tervezte Reiter verseinek gyűjteményes kiadását is, ez azonban nem valósult meg.²³

Déry Tibor (1894–1977)

Déry első írásai az első világháború idején a Nyugatban jelentek meg, a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt belépett a Kommunisták Magyarországi Pártjába, és noha 1919 őszén politikai számonkérésére nem került sor, az érvényesülésének ellehetetlenülése miatt elhagyta Magyarországot. Először felesége rokonainál próbáltak meg letelepedni Csehszlovákiában, 1920 őszén pedig Bécsbe költöztek.²⁴ Bécsben Déry rövidebb ideig a Bécsi Magyar Újság és a Panorama hetilap munkatársa lett, 1922-ben megjelent első verseskötete, a *Ló, búza, ember és A kéthangú kiáltás* című elbeszélése, mindkettő a Julius Fischer Verlag kiadásában.²⁵ Ebben az időszakban Déry nem került közvetlen kapcsolatba a Ma folyóirattal, ugyanakkor a kortárs irodalmi irányzatokról több ízben is közölt hosszabb lélegzetű kritikai írásokat. 1921 tavaszán alapos, de elítélő tanulmányt írt a dadaizmusról – elsődlegesen a német dada mozgalom és a Richard Huelsenbeck által szerkesztett *Dada Almanach* példái

²¹ „Hogy áll a lap dolga? – Bizonyosan sokat dolgozik, úgy szeretnék valamit olvasni, kíváncsi volnék, hogy most hol tart. Volt-e kiállítása? – Mit csinálnak mind a többiek, biztosan messze elhagytak már engem s én már sohasem fogok eljutni oda, hogy verseskönyvem is legyen. – Borzalmas ez az elzártság, semmi külföldi laphoz, sem tudok hozzájutni, ami érdekelne. Jelentek-e meg kritikák az antológiáról? Nem is tudom, mi mindent kérdezzek. Nagyon örülnék, ha néhány sorral felelne, néhány jó erős szó nagyon kellene nekem.” Reiter Róbert levele Kassák Lajosnak, [Temesvárról Bécsbe], [1925.] március 3. (töredék), KM, KM-lev. 466.

²² REITER Róbert, *Elsülyedt dal*, 365. Röpirat 1925/1., április, 14.

²³ „Talán ha egyszer haza lehet menni, akkor még a maga verses könyvét is ki szeretném hozni.” Kassák Lajos levele Reiter Róbertnek, [Bécsből Temesvárra], [1925. március], közli: BALÁZS, Kassák Lajos és Reiter Róbert, 60–61.

²⁴ *Három asszony. Déry Tibor levelezése feleségeivel, Pfeiffer Olgával, Oravecz Paulával és Kunsági Máriával*, szerk. BOTKA Ferenc, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1995, iii.

²⁵ „Két évig maradtunk Bécsben, megélhetésemet sokféle, változatos munkával biztosítva: ügynökölttem magyar paprikával (egy késhegynyi nem tudtam eladni), kisipari szövetkezetet igyekeztem létrehozni ausztráliai teknőc feldolgozására, majd újságírássra fanyalodtam. A Bécsi Magyar Újság szerkesztőségében eltöltött néhány hónap cáfolhatatlanul bebizonyította számomra tökéletes alkalmatlanságomat az újságírói pályára. De írtam ezenkívül novellákat, cikkeket szlovákiai magyar lapokba, egy képtelenül rossz fantasztikus regényt, folytatásokban, a bécsi emigrációs Panorámába, fordítottam idegen nyelvekből, kiadtam előfizető-gyűjtéssel egy verses- és egy prózakötetet, egy harmincoldalas novellát egy kiadó vette meg.” DÉRY Tibor, *Önéletrajz* (1955) = *Uő, Botladozás. Összegyűjtött cikkek, tanulmányok*, Szépirodalmi, Budapest, 1978, 1. kötet, 9–25, itt 19–20.

alapján –²⁶ hozzászolt Kassáknak a Bécsi Magyar Újságban folytatott irodalomelméleti vitájához,²⁷ a budapesti Független Szemle folyóiratban pedig egy többíves tanulmánya jelent meg két részletben, amelyben a Ma-mozgalom irodalmi-társadalmi célkitűzéseit és Kassák költészetét elemezte, az emigráció kezdetéig.²⁸ Déry írásában elismerte Kassák költészetének úttörő jelentőségét, de a Ma aktivizmusát azért kritizálta, mert véleménye szerint a művészet nem tudja katalizálni a társadalmi változásokat és az „emberi lélek” beállítódásának megváltoztatását, így Kassák és társai túlzott jelentőséget tulajdonítottak a forradalmi időszakban saját munkájuknak.

Déry és Kassák 1921–1922-ben nem kerültek szorosabb munkakapcsolatba, de figyelemmel kísérték egymás munkáját. Déry bécsi barátja, a festő Bernáth Aurél 1922-ben többször is közölte munkáit a Mában,²⁹ Déry pedig Kassákkal és Németh Andorral is személyes ismeretségbe került a Bécsi Magyar Újság szerkesztőségén keresztül. Déry Bécsben írta meg (még a *Ló, búza, ember* megjelenését megelőzően) *Az ámokfutó* című dadaista jellegű költeményét magyar és német nyelven, újságkivágatokkal és képeslapokkal illusztrálva. A költemény egyértelműen a német és francia dada, valamint Ivan Goll *Paris brennt* (Párizs ég) című, szintén sajtófotókkal illusztrált kötetének ismeretéről és elismeréséről ad bizonyosságot – ezt azonban Bécsben sem Kassáknak, sem másoknak nem adta át közlésre, és a teljes szövege csak posztumusz jelent meg.³⁰ Déry és Kassák közeledésének közvetett dokumentuma,

²⁶ DÉRY Tibor, *Dadaizmus*, Nyugat 1921/7., április 1., 552–556. DÉRY Tibor, *Dadaizmus*, Napkelet 1921/7., április 15., 396–402.

²⁷ DÉRY Tibor, *Kedves Kassák Lajos*, Bécsi Magyar Újság 1921. április 10., 5.

²⁸ DÉRY Tibor, *Új irodalom elé? I. A MA mint szociális és művészeti mozgalom*, Független Szemle 1921/8–9., 301–308., DÉRY Tibor, *Új irodalom elé? II. Kassák Lajos*, Független Szemle 1921/10., 358–365. A tanulmányt Déry 1921. áprilisban írta, lásd BOTKA Ferenc, *Kassák és Déry*, Új Írás 1987/6., 4–12, itt 5.

²⁹ Bernáth Aurél nem csatlakozott Kassák köréhez, viszont nagyjából egy éven át Bécsben élt és dolgozott: ekkor készítette el *Graphik* című mappáját 50 példányban. A Mában megjelent kép az album 5. lapja volt (*Parasztok* címmel). Az albumot a Ma júliusi száma is hirdette, és Kassák az *Új művészek* könyvében az album 4. lapjának (*Katedrálisok és házak*) olajfestmény-változatát közölte. BERNÁTH Aurél, *Utak Pannóniából*, Szépirodalmi, Budapest, 1960, 343–350. Bővebben lásd: FRANKÓ Ákos, Bernáth Aurél „*Graphik*”-mappája 1922-ből, *Művészettörténeti Értesítő* 1983/1–2., 77–84. Az album 27. példányát Kassák Lajosnak és Simon Jolánnak dedikálta Bernáth: Kassák Lajosnak és Simon Jolán asszonynak igaz nagyrabecsüléssel Bernáth Aurél (Kieselbach Galéria, 46. aukció, 2014. június 5., 61. tétel). BERNÁTH Aurél, *Kép*, Ma 1922/5–6., május 1., 18., hirdetés: Ma 1922/7., július 1., 48. BERNÁTH Aurél, *Kép = Új művészek könyve*, szerk. KASSÁK Lajos – MOHOLY – NAGY László, Julius Fischer Verlag, Wien, 1922, 13. kép.

³⁰ A vers részlete, illusztrációk nélkül megjelent a *Ló, búza, ember* című verseskötetben (Julius Fischer Verlag, Wien, 1922, 42–44). Kézirata Déry Tibor hagyatékában található, Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár (a továbbiakban PIMK). Kiadása: *Az ámokfutó. Déry Tibor illusztrált verse. / Der Amokläufer. Ein illustriertes Gedicht von Tibor Déry*, szerk. és bev. BOTKA Ferenc, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1985. Bővebben lásd: SEREGI Tamás, *Déry Tibor: Az ámokfutó. Megjegyzések a magyar dadaista líra poétikájához*, *Literatura* 1998/4., 389–409, TÖRÖK Sándor Mátyás: *Közelítés Déry Tibor Az ámokfutó című illusztrált verséhez = „Sebek és hulló remények között”. Tanulmányok Déry Tibor életművéről*, szerk. BALÁZS Imre József – KOSZTOLÁNCZY Tibor – REICHERT Gábor, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 2026, megjelenés alatt. Ivan Goll hosszúversének hatásáról Kassák költészetére lásd: SZEREDI Merse Pál,

hogy Déry két verse bekerült a 2×2 folyóirat 1922 októberében kiadott első számának Németh Andor által szerkesztett szekciójába.³¹ Ez a megjelenés egyúttal Déry és Kassák szorosabb együttműködésének a kezdetét is jelezte. 1922 októberében Déry és Németh is elhagyták Bécsét. A Déry házaspár 1922. szeptember elején a München közelében fekvő Feldafingba költözött át Szilasi Vilmos filozófushoz, akinek felesége Déry unokahúga volt.³² Németh pedig a Bécsi Magyar Újság tudósítójaként ment Berlinbe. Ahogyan azt a Déry hagyatékában fennmaradt, Kassák által írt levelek alapján rekonstruálni lehet, Déry a Bécsben maradt Kassákon keresztül igyekezett hozzájutni a 2×2-ben megjelent verseinek honoráriumához (amellyel Némethnek kellett volna foglalkoznia), valamint a Bécsben kiadott köteteknek beérkező kifizetései ügyében is Kassák (és Simon Jolán) próbált meg eljárni.³³

A honoráriummal kapcsolatos levelezés idején Déry Berlinbe utazott – 1923 januárjában és februárjában, két alkalommal tartózkodott heteken át a német fővárosban, az időközben oda költözött Bernáth Aurélnál.³⁴ Berlinben Déry új inspirációkat szerzett: megismerkedett Moholy-Nagy Lászlóval és elment a Der Sturm Galéria kiállításaira, valamint személyesen is kapcsolatba került a szerkesztő Herwarth Waldennel. Déryre, Botka Ferenc kutatásai alapján, nagy hatást gyakoroltak ekkoriban Moholy-Nagy festményei, valamint az „üvegarchitektúra” mögött rejlő, Paul

---

Egy poéma életrajza = Úton 1909: Kassák, Szittyá, hosszú versek, rövid forradalmak, szerk. SASVÁRI Edit–SZEREDI Merse Pál, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Alapítvány, Budapest, 2022, 67–137, itt 104–106.

³¹ DÉRY Tibor, *A forradalom elemei, Délután, 2×2 1922/1., október, 5.* A folyóiratról lásd: TVERDOTA György, *2×2 – Kassák Lajos és Németh Andor közös folyóirata (1922) = Művészet akcióban: Kassák Lajos avantgárd folyóiratai A Tett-től a Dokumentumig, 1915–1927, szerk. BALÁZS Eszter et al., Kassák Múzeum, Budapest, 2017, 159–171.*

³² BOTKA, *Három asszony...*, vi.

³³ „A 2×2 már megjelent az első számban van 2 verse. A honorarium miatt szóltam Némethnek. Küldi. A regényére vonatkozólag még nem tudok irni semmit, ha lap megmarad bizonyára fog közölni regényt. De hogy megmarad-e azt még nem tudom.” Kassák Lajos levele Déry Tibornak, [Bécsből Berlinbe], [1922. október], PIMK, ltsz. n. Közli: DÉRY Tibor *levelezése 1909–1926. I/A*, szerk. BOTKA Ferenc, Balassi–Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2006, 177. levél, 215–216. „Elutazásunk előtt beszéltem Németh Andorral, és megígérte, hogy egy honoráriumot, mint a lapot rögtön el fogja magának küldeni. Érthetetlen, hogy a füle botját sem mozdította meg. Sajnos azonban, amint hallom, ő meg most utazott Berlinbe. Vonataink keresztelték egymást anélkül, hogy én egyáltalán tudtam volna róla, hogy ő utazik. Nekem nem írt róla semmit. Amint a B. M. Újsághoz bemegyek rögtön elküldetem magának a 2×2-t. A honoráriumra azonban most már várnia kell, mert azt csak Német tudja elintézni.” Kassák Lajos levele Déry Tibornak, [Bécsből Feldafingba], 1922. november 22., PIMK, ltsz. n. Közli: BOTKA, *Déry Tibor levelezése*, 198. levél. 237. „Ne haragudjon rám, hogy a 2×2 ügyet nem tudtam elintézni. Én több ízben szóltam Németh Andornak, ő mindanyiszor megígérte, hogy rendbe hozza az ügyet – de amint látom nem tette meg mindmáig. Ő most Berlinben van és ha maga is oda kerül ott személyesen és nyomban intézze el vele. Biztosan oda fogja adni a pénzt, mert oda kell adnia. Bizonyára eddig is csak ismert hazugságán mulott az egész.” Kassák Lajos levele Déry Tibornak, [Bécsből Feldafingba], [1923. január], PIMK, ltsz. n. Közli: BOTKA, *Déry Tibor levelezése*, 214. levél, 249–250.

³⁴ BOTKA, *Három asszony...*, vi.

Scheerbart és Adolf Behne írásaiból kiinduló gondolatkör is.³⁵ A berlini élmények hatására írt újabb verseit egyszerre küldte el Kassáknak Bécsbe, valamint német fordításban Waldennek Berlinbe. Kassák a versek olvasása után azonnal felkérte Déryt, hogy közölje azokat a Mában. Ahogyan a Dérynek februárban írt leveléből kiolvasható, Kassák többek között azért igyekezett meghívni a Ma szerzői közé, mert Déry ígéretesnek találta Barta *Akasztott Emberét*, és felmerült annak a lehetősége, hogy a konkurens lap csapatához csatlakozik.³⁶ Kassák egyéb fennmaradt levelezése alapján atipikusan részletező módon győzködte Déryt, amiből érdemes itt hosszabban idézni:

Olyan periodusba jutottunk és a mi generációnk néhány embere annyira kifejlődött, hogy ígérek helyett némi kész produktumot tud a közönség elé állítani. Én ma ezt a módszer tartom időszerűnek és agitativnak és nem csak elvi meggondolás ez, hanem mély emberi érzés is. És ebből az érzésből adódik mostani verseim „centrálisabb kompozíciója” is. Ezt a dolgot azonban nem úgy látom mint maga. Állítom, hogy nem az én verseim lettek lényegesen mások, hanem maga lett lényegesen más. [...] Ellenben jelenti azt is, hogy maga szélesedik és tisztul szintén. De ezen ne vitatkozzunk, mert engem igazolnak küldött versei is, amik nekem tetszenek és a maga eddigi legtisztább dolgának tartom. Hasonlítsa csak össze a Könyvében és 2x2 ben megjelent dolgaival és hiszem, hogy igazat fog adni nekem s nem csak ebben, hanem abban is, hogy a maga felfogása sokban sokban azonos ma már az enyémmel. Eddig még minden dolgánál alap vonatkozású kifogásaim voltak (sokat vitatkoztunk ezekről) itt pedig ez teljesen elesett. S ha maga eddig nagyon szimpatikus tapintatossággal a Ma részére nem ajánlotta fel dolgait – ezeket az írásait viszont én kérem magától a Ma-nak. Látom, hogy főbb vonalainkban összetalálkoztunk és semmi különösebb akadálya nem lehet annak, hogy dolgozzon a lapba. Kérem írja meg nincs-e kifogása az ellen, ha verseit leadom. Kettőt közülük itt visszaküldök némi megjegyzésekkel. Gondolkozzon rajta és fogadja el a korrekturát, mert kár lenne, ha ezekkel a szerintem szépséghibákkal jelennének meg. Az egész ügy jelentéktelennek látszik, de mégis árt az egységes hatásnak. Kár, hogy meg késve küldte, a legközelebbi szám már ki van szedve. Az ezutáni számot németül fogjuk csinálni, mint propaganda számot – itt azonban szeretném 2-3 dologgal szerepeltetni. Ezek közül a dolgok közül az „Egyedül vagyok” kezdetűre, „Szintétikus tömeg” és „Hófal” címűekre gondolok. Erre az ügyre vonatkozólag is kérem rögtön válaszoljon.³⁷

³⁵ BOTKA Ferenc, *Déry Tibor és Berlin (1923: a konstruktivizmus vonzásában)*, ItK 1991/4., 386–395. BOTKA Ferenc, *Déry Tibor és Berlin. A szemtől szembe és forrásvidéke*, Argumentum, Budapest, 1994, BOTKA, *Déry Tibor levelezése*, 251–253. Az üvegarchitektúráról lásd: SZEREDI, *A Ma és a nemzetközi konstruktivizmus*, 61–67.

³⁶ Barta Sándor Dérynek írt válaszlevelében elutasította kéziratait, mert a polgári lapokban (*Nyugat*, *Bécsi Magyar Újság*) is publikált. Barta Sándor levele Déry Tibornak, [Bécsből Feldafingba], 1922. november 11., PIMK, ltsz. n. Közli: BOTKA, *Déry Tibor levelezése*, 186. levél, 223–224.

³⁷ Kassák Lajos levele Déry Tibornak, [Bécsből Berlinbe], [1923. február közepe], PIMK, ltsz. n. Közli: BOTKA, *Déry Tibor levelezése*, 217. levél, 255–256.

Déry engedett Kassák kérésének, és a következő időszakban avantgárd költeményeinek sorát közölte a Ma. Az első, német nyelvű verseit a német különszámban közölte Kassák, ezt követően pedig sorra jöttek Déry versei a Ma 1923 májusa és 1924 júliusa között megjelent számaiban.³⁸ Kassák az új maista csoportot bemutató 1924 antológiába is beválogatta Déry verseit, saját, valamint Glauber, Nádash, Reiter és Tamás költeményei mellé.³⁹ Déry a Mával párhuzamosan kezdte el avantgárd verseit és elbeszéléseit német fordításban közölni a berlini Der Sturm-ban. A tartalmilag azonos költemények, amelyeket Déry maga ültetett át németre, nagyjából párhuzamosan jelentek meg a Mában és a Der Sturm-ban is.⁴⁰ Déry a *Sovány és sohasem fog meghalni* című elbeszéléseinek fotográfusát – Botka Ferenc szerint – Moholy-Nagyról mintázta, ez a mesejellegű szöveg a Mában és a Der Sturm-ban is megjelent.⁴¹ Kassák nem, csak Walden közölte a *Blaue Glasfiguren* (Kék üvegfigurák) című hosszabb novellát, feltehetően terjedelmi okok miatt.⁴² A Déry által a legfontosabbnak tartott avantgárd költemény, *A nagy tehén* magyar és német változata mellett 1924 őszén Párizsban franciául is megjelent Illyés Gyula fordításában.⁴³ Déry a Ma mellett több magyar nyelvű avantgárd lapban is publikálta verseit: egy nagyobb versfüzért küldött a budapesti *Kékmadár* Hevesy Iván által szerkesztett utolsó számának is.⁴⁴ 1925-ben két versét közölte a Ma mintájára létrehozott aradi Periszkop is,⁴⁵ ezzel párhuzamosan *Alkonyodik, a bárányok elvéreznek* című regénye pedig a Nyugatban jelent meg hat folytatásban 1924 szeptembere és 1925 januárja között.

Déry 1923–1924-ben, Reiter mellett, a Ma egyik legtöbbet közölt és legjelentősebb lírai munkatársává vált. Ez a helyzet egyszerre volt köszönhető a régebbi maista kör kiválásának és az így felszabadult szabad kapacitásnak Kassák lapjában, valamint Déry saját avantgárd kísérletezésének, amelyet elsődlegesen 1923-ban, a berlini impressziók hatására végzett Feldafingban. Ahogyan azt Reichert Gábor megállapította: Déry csatlakozása a Mához inkább egy kompromisszumos

³⁸ DÉRY Tibor, *Landschaft, Glasfläche*, Ma 1923/5–6., Deutsches Sonderheft, március 15., 13, Uő, *Tél, Hófal, Férfi, Szintetikus tömeg*, Mama Oroszország, Csárdás, Ma 1923/7–8., május 1., 2, Uő, *Anyám*, Ma 1923/2., november 15., 4, Uő, *Város éjszaka*, Ma 1924/3–4., február 20., 4–5, Uő, *Városi képek*, Ma 1924/6–7., július 15., 10.

³⁹ Uő, *Mama Oroszország, Szintetikus tömeg, Tél, A képfaragó*, Csárdás = 1924 antológia, 11–15.

⁴⁰ Uő, *Csárdás, Frau, Mutter, Landschaft*, Der Sturm 1923/4., április, 62. Később: Uő, *Dichtungen: Der Bildbauer, Rosa Luxemburg, Mitternacht, Der Sturm* 1927/3., június, 32.

⁴¹ Uő, *Sovány és sohasem fog meghalni!*, Ma 1923/9–10., július 1., 3–4. Uő, *Er ist mager und wird nie sterben*, Der Sturm 1923/8., augusztus, 120–123. Uő, *Kék üvegfigurák. Elbeszélések 1920–1929. Verseik 1916–1937*, szerk. BOTKA Ferenc, Magyar Irodalmi Múzeum, Budapest, 1998, 148.

⁴² Uő, *Blaue Glasfiguren*, Der Sturm, 1923/9., szeptember, 129–135, 1923/10., október, 155–160, 1923/11., november, 173–176. Magyar kéziratának közlése a hagyatéék alapján: Uő, *Kék üvegfigurák*, 153–169.

⁴³ Uő, *A nagy tehén*, Ma 1923/1., szeptember 15., 3. Uő, *Die grosse Kuh*, Der Sturm 1924/3., március, 40–42. Uő, *La grande vache*, ford. ILLYÉS Gyula és GÉO CHARLES, La Revue Européenne 1924/21., november, 43–46.

⁴⁴ Uő, *Szintetikus tömeg, L. R., Férfi, Hófal, Csárdás, Üvegsík, Anyám, Tájkép, A képfaragó* (Bernáth Aurélnak), *Kékmadár* 1923/10., október, 17–23.

⁴⁵ Uő, *Mama Russland, Fiatal állat*, Periszkop 1925/4., június–július, 13.

megoldás volt a részéről, és sokkal fontosabb volt az adott történeti kontextusban Kassák számára.⁴⁶ Déry visszaemlékezésében sem tekintette magát a Ma állandó szerzőjének: „egyik-másik versem is [Kassák] dadaista humorának az ihletében született, persze jóval hígabb öntetben, s [...] lapjába, a Mába is dolgoztam, igaz, csak külmunkatársként. Legalábbis én annak tekintettem magamat, kevésre becsülve egyéb munkatársai vegyes seregét.”⁴⁷

Kassák és Déry útjai azonban nem váltak szét. Déry és felesége 1923 szeptemberében Párizsba költöztek, itt keveset írt, saját elmondása szerint minden idejét a „kopár kenyérkereset” kötötte le: bélyegkereskedőként dolgozott.⁴⁸ Irodalmi kapcsolatait részben a korábban megismert magyar emigránsok – mint Tihanyi Lajos, Bölöni György vagy Medgyes László és legfőképp Illyés – segítségével bővítette, de kevésbé került szorosabb kapcsolatba a formálódó szürrealista csoporttal. Botka Ferenc véleménye szerint Déry a párizsi időszakban nem került a szürrealisták hatása alá, mindössze inspirációkat szerzett, amelyek később, Olaszországban és Budapesten írt verseiben váltak láthatóvá.⁴⁹ A Kassák Budapesten indított következő lapjában, a *Dokumentumban* megjelent *Párizs! Néhány strófa az üvegfejű borbély életéből* című opus a szürrealizmus minden jellegzetességét magán viselő programmű.⁵⁰ 1926-ban Déry váratlanul nagy adósságot csinált, és noha családja kisegítette, el kellett hagyniuk Párizst. Perugián keresztül utaztak Budapestre, ahol Déry társzerkesztőként vett részt 1926 decembere és 1927 májusa között Kassák következő lapja, a *Dokumentum* készítésében.⁵¹

Josef Kalmer (1898–1959)

A Ma bécsi munkatársai között – Gáspár Endréhez hasonlóan⁵² – elsődlegesen fordítóként töltött be jelentős szerepet a fiatalabb generációhoz tartozó Josef

⁴⁶ „Kassák motivációja világos: Bartáék kiválása után szövetségesekre volt szüksége ahhoz, hogy a Ma kollektívának nevezett törekvései mögött valódi kollektívát tudjon felmutatni. [...] Ami viszont Déryt illeti, [...] kompromisszumos megoldásnak látom Kassákkal való együttműködésének időszakát.” REICHERT GÁBOR, *Déry Tibor és a bécsi Ma*, Új Forrás 2019/3., 114–119, itt 119.

⁴⁷ DÉRY Tibor, *Ítélet nincs*, Szépirodalmi, Budapest, 1969, 569.

⁴⁸ DÉRY, *Önéletrajz*, 21. Lásd még: [HAJNAL László], *Boltiszolga lett Párizsban egy magyar író*, Párisi Újság 1923. december 11. és Magyar Hírlap 1924. január 5.

⁴⁹ BOTKA Ferenc, *Déry Tibor „peregrinációs” évtizedeiből (Párizs, 1923–1925) = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.*, szerk. BÉKÉSI Imre et al., Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum, Budapest–Szeged, 1993, 701–711.

⁵⁰ DÉRY Tibor, *Párizs! Néhány strófa az üvegfejű borbély életéből*, *Dokumentum* 1927/4., április, 22–25. Bővebben lásd: BALÁZS Imre József, *Laknak-e a homokórában madarak? Déry Tibor szürrealista korszakáról*, *Alföld* 2013/12., 57–74, és Uő, *Üvegfej és homokóra. Déry Tibor korai műveiről*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2019.

⁵¹ A *Dokumentumról* bővebben lásd: DOBÓ Gábor, *Futurizmus, dada, kassákizmus: az avantgárd folyóiratok társadalomtörténetéről – transznacionális megközelítésben*, Kijarat, Budapest, 2026, 155–196.

⁵² Gáspár Endréről lásd: FRANK László, *Magyar műfordító az emigrációban: Gáspár Endre bécsi napjai*, *Nagyvilág* 1962/12., 1868–1869, SZABOLCSI Miklós, Érik a fény: József Attila élete és pályája 1923–1927, Akadémiai, Budapest, 1977, 452–454.

Kalmer.⁵³ Kalmer Galíciából származott (Nehrybka, ma Lengyelország), és az első világháború előtt érkezett Bécsbe. A háború után csatlakozott a bécsi Vörös Gárdához (Rote Garde), pacifista verseket fordított Franz Pfemfert *Die Aktion* című baloldali avantgárd lapja számára, és kapcsolatba került a Freie Bewegung művészcsoporthoz tagjaival.⁵⁴ 1921-ben Kalmer és Max Hevesi voltak a *Ver!* irodalmi és művészeti folyóirat utolsó két számának szerkesztői.⁵⁵ Kalmer az *Aufschwung*, a *Neue Erde* és a *Die Wage* folyóiratoknak is dolgozott újságíróként és fordítóként. Életrajzírója szerint huszonhét nyelven beszélt, özvegye visszaemlékezése szerint élete során harminchárom nyelvből fordított.⁵⁶ Németh Andor visszaemlékezése alapján ő ismertette össze Kalmert és Kassákot: „[...] a Herrenhof-ban persze több fiatal osztrák költővel is megbarátkoztam, így a kitűnő Josef Kalmerral, aki prózafordításom alapján Ady verseit igen szépen fordította németre. Összehoztam őt Kassákkal. Kassák később felkérte, hogy vállalja pro forma a *Ma* főszerkesztői állását [...]”⁵⁷

Kalmer 1921 októbere és 1924 márciusa között töltötte be a *Ma* felelős szerkesztői pozícióját, de a lapban egyszer sem jelent meg sem írása, sem pedig fordítása. Ugyanakkor aktívan részt vett a *Ma*-csoport munkájában fordítóként, valamint több Kassák által szervezett eseményen is fellépett. Kassák még 1920-ban egyezett meg Kalmerrel abban, hogy forradalmi verseinek német fordításából egy antológiára való anyagot állít össze, amelyet a *Die Aktion* kiadójánál igyekszik majd elhelyezni.⁵⁸ Az antológia ismeretlen okokból nem jelent meg, a lefordított versek közül azonban több megjelent a *Die Aktion*-ban, valamint az ekkor Ivan Goll vezetése alatt álló drezdai kommunista-expresszionista folyóirat, a *Menschen* hasábjain.⁵⁹ Kalmer ekkor közölte először Kassák meghatározó korai expresszionista verse, a *Mesteremberek* német fordítását, valamint Barta két forradalmi-expresszionista költeményét, a *Humanista éneket*, valamint az *Üvöltés július 28-ára* címűt.⁶⁰ A német nyelvű *Mesterembe-*

⁵³ Kalmerről lásd: Konstantin KAISER, *Nicht fremde Weite. Der Lyriker, Journalist, Übersetzer Joseph Kalmer*, Mitteilungen des Instituts für Wissenschaft und Kunst 1987/2., 52–59, IVÁNSZKY Ágota, *Kassák és a Ma körének osztrák kapcsolatai a bécsi emigrációban*, ItK 1996/3., 294–312, itt 300–304, Tanja GAUSTERER, *Der Literaturvermittler Joseph Kalmer. Versuch einer Annäherung*, szakdolgozat, Universität Wien, Wien, 2004, Raoul David FINDEISEN, „I am a Sinologist and an Expert...” *The Translator Joseph Kalmer as a Propagator of New Literature*, *Studia Orientalia Slovaca* 2011/10–11., 389–412.

⁵⁴ Cornelia CABUK, O. R. Schatz: *Monografie und Werkverzeichnis*, Belvedere, Wien, 2018, 20. A művészcsoporthról bővebben lásd: Ewald SCHNEIDER, *Die Künstlergruppe „Freie Bewegung” 1918–1922*, kézirat, Österreichische Nationalbibliothek, Wien, 1999.

⁵⁵ CABUK, i. m., 19.

⁵⁶ GAUSTERER, i. m., 38; KAISER, i. m., 52.

⁵⁷ NÉMETH Andor, *Emlékiratok (Részletek)* = Uő, *A szélén behajtv. Válogatott írások*, Magvető, Budapest, 1973, 541–738, itt 602.

⁵⁸ Kassák Lajos levele Mihályi Ödönnek, Bécsből Bogdányba (Bogdanovce, Szlovákia), [1920. ősz], PIMK, V. 2293/108.

⁵⁹ A folyóiratról lásd: Eva KOLINSKY, *Engagierter Expressionismus: Politik und Literatur zwischen Weltkrieg und Weimarer Republik*, J. B. Metzler, Stuttgart, 1970, 110–125.

⁶⁰ Ludwig KASSÁK, *Roter Augenblick* [Vörös pillanat], ford. Josef KALMER, *Die Aktion* 1921/1–2., január 8., 27–28. hasáb, Uő, *Volksversammlung* [Népgyűlés], ford. Josef KALMER, *Die Aktion* 1921/7–8.,

rek 1924-ben ismét megjelent a Karl Oskar Pisk által szerkesztett bécsi *Künstlerhilfe Almanach der Literaria* című antológiában.⁶¹ Kalmer 1927-ben, a korábban a *Der Ararat* folyóiratot is szerkesztő Leopold Zahn kiadásában megjelent kortárs európai költészeti antológiájába is beválogatta a korábban Kassák és Barta verseiből készített fordításait.⁶² A kortárs magyar költészetet Ady mellett csak Kassák és Barta képviselték a kötetben.⁶³ Kalmer Bartától és Kassáktól is a már részben közölt versfordításokat használta fel. A kötet alapján elképzelhető, hogy 1921-ben a közölt fordítások mellett Kassáktól az *Anyagág* és az 1918 című versek fordítását is elkészítette, ezek azonban akkor kéziratban maradtak. Kalmer a Ma negyedik bécsi művészestélyén (Konzerthaus, 1922. május 28.) németül ismertette a Ma mozgalmát, és saját fordításait olvasta fel Kassák és Barta versei közül,⁶⁴ illetve az utolsó, 1926. május 8-án megrendezett bécsi Ma-esten is szerepelt a versek felolvasói között.⁶⁵

Az új fiatalok Bécsben

Nádass József (1897–1975)

Nádass (Nuszbaum) József a Kereskedelmi Akadémián végzett tisztviselőként, az első világháború alatt a fronton harcolt és egyik lábát elvesztette.⁶⁶ A Tanácskörtársaság alatt a fővárosi Vörös Őrség propaganda osztályát vezette, emiatt emigrációba kényszerült. 1921–1922-ben három verse megjelent a Nyugatban, írt a bécsi Panorama című folyóiratba és a Jövő című emigráns napilapba, 1923-ban pedig *Szakadj ki, szó* címmel adta ki magánkiadásban 1920 és 1922 között írt expresszionista verseit Budapesten, Sugár Andor borítójával.⁶⁷ Az emigrációban

február 19., 120. hasáb, Uő, *Handwerker* [Mesteremberek], ford. Josef KALMER, *Menschen* 1921/1., május, 7; Sándor BARTA, *Als heisse roten Schrei* [Üvöltés július 28-ára], *Humanistischer Gesang* [Humanista ének], ford. Josef KALMER, *Menschen* 1921/2., június, 23–24. Kézirat: KASSÁK Lajos, *Handwerker*, ford. Josef KALMER, KM, KM-an. 82/9. Kalmer Kassák Márciusok című 1919-es versét is lefordította, amely azonban tudtommal nem jelent meg nyomtatásban. Uő, *Märze*, ford. Josef KALMER, gépirat kéziratok javításokkal, KM, KM-an. 82/10.

⁶¹ Uő, *Handwerker*, ford. Josef KALMER = *Künstlerhilfe Almanach der Literaria*, szerk. Karl Oskar PISK, *Literaria Verlag*, Wien–Leipzig, 1924, 179.

⁶² *Europäische Lyrik der Gegenwart 1900–1925 in Nachdichtungen von Josef Kalmer, Zahn und Diamant*, Wien–Leipzig, 1927. A kötetről lásd: Lothar JORDAN, *Europäische und nordamerikanische Gegenwartslyrik im deutschen und amerikanischen Sprachraum 1920–1970. Studien zu ihrer Vermittlung und Wirkung*, Niemeyer, Tübingen, 1994, 89–99.

⁶³ Andreas ADY, *Ich, der Sohn, Neros Tod* [Agg Néró halála], *Falkenhochzeit im Herbstlaub* [Héja-nász az avaron], *Ist in Ordnung, Herrgott!* [Rendben van, Úristen] = KALMER, *Europäische Lyrik*, 286–288. Ludwig KASSÁK, *Mutterschaft* [Anyaság], 1918, *Volksversammlung*, *Handwerker* = Uo., 289–293., Alexander BARTA, *Humanistischer Gesang, Als heißen roten Schrei* = Uo., 294–295.

⁶⁴ [Név nélkül], *A MA művészestélye*, Bécsi Magyar Újság 1922. május 18., 6., és 1922. május 28., 6.

⁶⁵ [Név nélkül], *Konstruktive Kunst*, *Arbeiter Zeitung* 1926. május 6., 9.

⁶⁶ Életrajzához lásd kétkötetes önéletrajzi regényét: NÁDASS József, *Nehéz leltár*, Szépirodalmi, Budapest, 1963.

⁶⁷ NÁDASS József, *Szakadj ki, szó. Versek 1920–1922*, Magánkiadás [nyomda: Heller K. és Tsa], Budapest, 1923.

fokozatosan került közelebb Kassákhoz; visszaemlékezése szerint kezdetben vitába szállt vele a bécsi kávéházakban, és 1923 tavaszától kezdve vált teljes értékű maistává:

1920 elején a bécsi emigráns menzán, rettenetes nyomortanyán, egy szükségkonyha úgynevezett ebédlőjében ültünk egymás mellett. [...] Kassák is újra megindította a Ma című lapját. Bevallom, kevés lelkesedéssel lapoztam az újságot, idegenkedtem stílusától. Még törzskávéházában sem kerestem fel, sőt, elkövettem azt az ügyetlenséget, tiszteletlenséget is, hogy nem küldtem neki mindjárt a megjelenés után, 1923 januárjában, tiszteletpéldányt első verseskötetemből. Kassák meg is üzent neheztelését és én személyesen próbáltam jóvátenni a hibát. [...] A beszélgetések, találkozások sűrűsödtek, ha addig csupán tiszteltem ezt a kemény, hajlíthatatlan, minden akadállyal dacoló egyéniséget, most lassan meg is szerettem. Egy ideig vitáztam vele, aztán hívévé szegődtem. 1923-tól kezdve a Ma köréhez tartoztam.⁶⁸

Nádass versei az 1923. májusi Ma számtól kezdve rendszeresen megjelentek Kassák folyóiratában,⁶⁹ 1924-ben egy rövidebb novelláját, valamint – a zenei és színházi különszámban – németre fordított egyfelvonásos darabját is közölte Kassák.⁷⁰ A Ma utolsó bécsi számában (amely 365 címen Budapesten is megjelent) Nádass vette védelmébe Kassákot és a Ma irányát Raith Tivadarral, a Magyar Írás szerkesztőjével szemben.⁷¹ Cikkében válaszolt Raith Tivadarnak a Vajda János társaságban elhangzott, *Az új magyar irodalom kialakulása* című előadására, amely támadta a Mát (megjelent a Magyar Írás 1925/5. számában). A cikkben Nádass gúnyt űzött „hittelmes Tivadar”-ból, aki sokszor használta a „hittelmes művészet” kifejezést a Magyar Írás által terjesztett kortárs irodalmi világkép leírására (lásd pl.: „Mi a hittelmes művészettel hirdetjük s valljuk, hogy [...] az igazi vallásosság nem a dogmákhoz való ragaszkodásban, hanem az építő és teremtmő, dogmákon felülálló hitben van [...]”).⁷² Nádass 1926–1927-ben a budapesti Dokumentum egyik főmunkatársa maradt.⁷³

⁶⁸ NÁDASS József, *Kassák Lajossal az emigrációban*, Kortárs 1968/10., 1626–1632, itt 1626.

⁶⁹ Uő, *Megy körbe az arc*, Ma 1923/7–8, május 1., 8., Uő, *Körben*, Ma 1923/2., november 15., 9, Uő, *Házat építenék, milyen alázatos lettem...*, *Az asszony feje fölött megállt a hold kísértete...*, *Az 58-as kocsival utazom kedvesemhez...*, *A költőknek meg akik a kávéházakban ülnek...*, *Éhes és nagy irattáskája van...*, Ma 1924/3–4., február 20., 6, Uő, *Kassák Lajosnak*, Ma 1925/1., január 15., 10, Uő, *Ich lebe in dieser Stadt...*, Ma 1925/2., március 22., 5, Uő, *Mély szárnyaim közül válogatok...*, *Az egyhangú menetelők sora szakadatlan...*, Ma 1925/3–4., június 15., 15.

⁷⁰ Uő, *Április tizenharmadiki eset*, Ma 1924/5., április 15., 7–8, Uő, *Einakter*, Ma 1924/8–9., Musik- und Theaternummer, szeptember 15., 13–14.

⁷¹ Uő, *Viszont Raith Tivadar tanár és szerkesztő úr...*, Ma 1925/3–4., június 15., 19.

⁷² RAITH Tivadar, *Számadás*, Magyar Írás 1923/3., 49–51. Lásd még: TVERDOTA György, *Gondoljátok meg, proletárok I.: Az ifjú József Attila*, Osiris, Budapest, 2021, 575–577.

⁷³ Bővebben lásd: DOBÓ Gábor, *Futurizmus, dada, kassákizmus*, 155–196.

Glauber Henrik (1900–?)

Nagyjából Nádassal egy időben került a Mához Glauber Henrik, akinek az életéről szinte semmilyen információval nem rendelkezünk. 1900-ban született Budapesten, 1917–1918-ban az Iparművészeti Iskola grafika szakán tanult.⁷⁴ A Ma német különszámában jelent meg első képzőművészeti alkotása, egy *Képarchitektúra*, „Glauber Henrik (Prag)” felirattal.⁷⁵ (2. kép) Az 1923. novemberi Ma-szám címlapját is ő tervezte,⁷⁶ 1924 áprilisában pedig egy művészetelméleti írását közölte Kassák a konstruktivizmus stílusának és módszertanának („építeni akarás”) védelmében, Kassák gondolataival párhuzamban.⁷⁷ Glaubernek 1923 és 1925 között több verse is megjelent a Mában, amelyeknek, minden bizonnyal Kassák mintáját követve, sorszámozott címeket adott (a versek 5–9. között számozottak a Mában, a korábbiakat nem közölte folyóirat).⁷⁸ Legkésőbb 1923. év végén Berlinbe költözött, további sorsa nem ismert.⁷⁹

2. kép. GLAUBER Henrik, *Képarchitektúra*, Ma 1923/5–6., 8. Kassák Múzeum

⁷⁴ Lásd: <https://libraryservices.elte.hu/leveltar/databasesnew.php?ekod=94> (hozzáférés: 2025. augusztus 25.).

⁷⁵ GLAUBER Henrik, *Képarchitektúra*, Ma 1923/5–6., Deutsches Sonderheft, március 15., 8.

⁷⁶ Uő, *Képarchitektúra*, Ma 1923/2., november 15., címlap.

⁷⁷ Uő, *Szempontok*, Ma 1924/5., április 15., 10.

⁷⁸ Uő, 5. és 6. [számú vers], Ma 1923/9–10., július 1., 6, Uő, 7. [számú vers], Kassák Lajosnak, Klein Imrének, Ma 1923/1., szeptember 15., 7, Uő, 8. [számú vers], Ma 1924/3–4., február 20., 13, Uő, 9. [számú vers], Ma 1925/1., január 15., 5.

⁷⁹ Az 1924. januárban megjelent Új Kultúra-számban már Berlin megjelöléssel közölt írást. GLAUBER Henrik, *Az új művészetről*, Új Kultúra. Röpirat 1924. január, 19–21.

*Tamás Aladár (1899–1992) és a 365*⁸⁰

Tamás Aladár szatmári származású volt, tanulmányait Szatmárnémetiben és Debrecenben végezte,⁸¹ innen került – katonai szolgálatát követően – a fővárosba, ahol a Keleti Kereskedelmi Akadémián végzett, és hivatalnokként kezdett dolgozni. 1923–1925 között egy műszaki cég alkalmazottjaként több hónapos bécsi, budapesti és párizsi kiküldetésen vett részt.⁸² Visszaemlékezése alapján 1923 nyarán, első bécsi kiküldetése idején kereste fel Kassákot Bécsben, mert barátjával és költőtársával, Pápa Józseffel már nem találták eléggé haladó szellemiségűnek a budapesti Magyar Írást, amelyben Raith Tivadar 1922–1923-ban rendszeresen közölte verseiket (Tamás első önálló verseskötete is Raith kiadásában jelent meg).⁸³ Tamás és Pápa verseit Kassák lehozta a Mában, Pápa pedig bekapcsolódott a Ma illegális budapesti terjesztésébe is.⁸⁴ Tamás emlékei szerint egy, a Mához hasonló budapesti folyóirat megalapításának gondolata már ekkor megfogalmazódott, ennek a kivitelezését azonban megakasztotta budapesti és párizsi kiküldetése, amely egészen 1925-ig tartott.⁸⁵ Tamás versei 1923 szeptemberétől kezdve jelentek meg a Mában – a párizsi kiküldetés időszakát leszámítva, amikor Tamás feltehetően nem küldött újabb verseket Kassáknak.⁸⁶ Az emigrációs időszakban született költeményeit 1925-ben, a 365 kiadói impresszumával, és Kassák által tervezett borítóval is megjelentette Budapesten.⁸⁷ Kassák fordítóként is igyekezett alkalmazni Tamást: 1923-ban két Blaise Cendrars-költeményt jelentetett meg fordításában a Mában.

⁸⁰ Tamás és Kassák kapcsolatáról, valamint a 365 folyóiratról lásd: Dobó Gábor, *A közvetítők hatalma: Simon Jolán, Tamás Aladár, József Attila és mások szerepe a bécsi és a budapesti avantgárdban* = József Attila, *Bécs és a századelő művészete*, szerk. GINTLI Tibor et al., L'Harmattan, Budapest, 2020, 181–196, Dobó Gábor, *Számok. A nyugati emigrációból Magyarországra visszatérő avantgárd lapszerkesztők adaptációs modelljei a 365-től a 100%-ig*, It 2023/2., 168–196, Dobó, *Futurizmus, dada, kassákizmus*, 127–154.

⁸¹ Vajda Sándor kézíratos önéletrajzában olvasható, hogy Vajda és Bergmann Teréz az 1910-es évek végén, a máramaroszigeti gimnáziumban egy párt alkottak. Vajda Prágába, Bergmann Debrecenbe ment továbbtanulni, és Bergmann a debreceni egyetemen Tamás Aladárba lett szerelmes. 1921 nyarán Szatmáron találkozott először Vajda és Tamás, ahol a vakációjukat töltötték. Vajda Sándor, *Önéletrajz*, 1960-as évek vége, 1970-es évek eleje, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (a továbbiakban: MTA), ltsz. n., 2–3. füzet.

⁸² TAMÁS Aladár, *Akkoriban szüntelen fűjt a szél*, Szépirodalmi, Budapest, 1976, 1. kötet, 245.

⁸³ Uő, *Boldog bíradás. Verseik*, Magyar Írás, Budapest, 1923.

⁸⁴ TAMÁS, *Akkoriban szüntelen...*, 1. kötet, 252–253.

⁸⁵ Uo., 253.

⁸⁶ Uő, *Hajnal van...*, *Ez a vers az asszonyé...*, *Bizonytalanság és rémület...*, Ma 1923/1., szeptember 15., 10, Uő, *Szomorú ember vagyok én...*, *Magány ül fölöttem és nem tudok haragudni senkire...*, *Ünnep úszik a levegőben...*, *Arany és kék kupolákat dobált a nap...*, *Bűneim ragyogó folyosókon örködnek éveim fölött...*, Ma 1923/2., november 15., 9, Uő, *Kristályból van tömeget lélekzik piros a szeme...*, *Reményeim beszélő kutak terveznek...*, *Világosságlábakon jön és énekel a reggelben...*, *Nyugodtan gondolkozunk a nap színeiről...*, Ma 1924/3–4., február 20., 5–6, Uő, *Sugarak és ásványok között...*, Ma 1924/5., április 15., 9, Uő, *A fa levele édes volt...*, Ma 1925/1., január 15., 10, Uő, *Das blut schüttelte die glocken...*, Ma 1925/2., március 22., 4, Uő, *Verseik [1–10.]*, Ma 1925/3–4., június 15., 14–15.

⁸⁷ Uő, *A partok elindulnak*, 365 kiadása, Budapest, 1925. KM, KM-2021.454.1.

Ezeket feltehetően még Bécsben készítette Tamás Kassák felkérésére, az ő általa biztosított dadaista kapcsolatokon keresztül megkapott kiadványok alapján.⁸⁸

Tamás 1924–1925-ben, bukaresti és párizsi kiküldetési idején kiemelt szerephez jutott, mint a Ma nemzetközi képviselője. Bukarestben kapcsolatba került Ion Vineával és a Contimporanul (Kortárs) művészeivel, a román avantgárdról beszámolt, illetve Ion Vinea verseiből fordításokat is közölt a Mában (majd újraközölte az aradi Periszkop első számában), így kétségtelen, hogy ő hozta Kassákot is összeköttetésbe a bukaresti csoporttal.⁸⁹ A bukaresti Contimporanulban Kassák 34. számozott verse jelent meg románul, Tamás Aladár egyik verse, valamint egy rövid ismertetés mellett a magyar avantgárd mozgalomról a bécsi emigrációban (*Új magyar költészet: Egy mozgalom emigrációban* címmel).⁹⁰ Feltételezhető, hogy a szöveget Tamás Aladár írta, valamint a román fordításokat (vagy legalábbis azok alapját) is ő készítette, mert visszaemlékezése alapján beszélt románul.⁹¹ A Contimporanul az 1925. májusi számában egy újabb, terjedelmesebb válogatást közölt a Ma-csoport verseiből: azokat a költeményeket, német nyelven, amelyek a Ma első bécsi német nyelvű propagandaest programját tartalmazó különszámában jelentek meg. Kassák, Tamás, Reiter és Nádass egy-egy versét Moholy-Nagy László linóleummetszete és Kassák Kioszk-terve illusztrálta (mindkettő a Der Sturm korábbi közlése alapján készített reprodukció lehetett), valamint Kassák *Arta nouă in Ungaria* (Új művészet Magyarországon) című rövid történeti áttekintése vezette be, amelyben a Ma folyóirat és íróinak pozícióját mutatta be Kassák az első világháború alatt és az emigrációban.⁹² Tamás intenzív kapcsolatban állt a Contimporanul körével: a folyóirat 49. számában Vinea neki ajánlotta egyik versét, Tamás pedig – saját visszaemlékezése szerint – részt vett a Contimporanul-csoport (szintén az 1924. májusi szám hasábjain közölt) manifesztumának összeállításában.⁹³ Kassák hagyatékában egy fénykép is fennmaradt, amelyen Marcel Iancu (Janco) képzőművész-építész és Tamás Iancu egyik dadaista mozgó

⁸⁸ Blaise CENDRARS, *Torony*, *A világ szívében*, ford. TAMÁS Aladár, Ma 1923/2., november 15., 3. Forrása: Uő, *Tour = Uő, Dix-neuf Poèmes élastiques*, Au Sans Pareil, Paris, 1919, o. n. és Uő, *Au cœur du monde* (Fragment), *Littérature* 1919/6., 5–6. A fordítás alapja a *Torony* című vers esetében valószínűleg az 1919-es verseskötet volt. Nem lehetetlen, hogy ezt a kötetet, amit a Tzara és Arp kötetei közül is többet megjelentető Au Sans Pareil kiadó adott ki Párizsban 1919-ben, Tzara küldte el Kassáknak az első dadakiadványokkal együtt. A *Littérature* folyóirat hivatkozott száma is eljuthatott Kassákhoz Bécsbe Tzara közvetítésével.

⁸⁹ *Jon Vinea verseiből*, ford. TAMÁS Aladár, és TAMÁS Aladár, *Az új román művészeti lehetőségek: A „Contimporanul” irodalmi és művészeti törekvései*, Ma 1924/6–7., július 1., 9. A tanulmány újraközölve: *Periszkop* 1925/1., március, 34–35.

⁹⁰ *Noua Poezie Maghiară: O mișcare modernă in exil: KASSAK Lajos, 34, TAMAS Aladar, Gandim..., Contimporanul* 1924/46., május, 12. Kassák versfordítása újraközölve: KASSÁK Lajos, *Tisztaság könyve*, Horizont, Budapest, 1926, 92.

⁹¹ TAMÁS, *Akkoriban szüntelen...*, 1. kötet, 249–250.

⁹² Ludwig KASSÁK, *Arta nouă in Ungaria*, MOHOLI NAGI [MOHOLY-NAGY László], *Linoleum*, L. KASSAK, Chioșc, Ludwig KASSÁK, 49, Aladar TAMAS, *Das Blut...*, Robert REITER, *Tabala-Lied*, Josef NÁDASS, *Ich liebe...*, *Contimporanul* 1925/59., május 25., 3–4. A versek korábban megjelentek: Ma 1925/2., március 22., 4–5.

⁹³ CSAPLÁR Ferenc, *Kassák és a román avantgárd*, *Korunk* 2000/4., 110–113, itt 112.

konstrukciója mellett állnak.⁹⁴ (3. kép) Az 1925-ös párizsi kiküldetésnek kevesebb kézzel fogható eredménye volt Tamás részéről – elsődlegesen a kapcsolatépítés, és a már kialakított hálózat fenntartása volt a célja. Visszaemlékezése alapján Tzarához nem is Kassák, hanem Vinea ajánlásával ment: „Megkerestem én a párizsi tíz hónapom alatt mindenkit, akit csak lehetett. [...] Cendrars, Ivan Goll, Sauvage, Éluard, Aragon, Tzara, Soupault és Paul Dermée. Először Tzarával találkoztam. Bukaresti barátja, Jon Vinea, túlzottan is lelkesedő ajánlólevéllel küldött hozzá.”⁹⁵

3. kép. Marcel Iancu (Janco) és Tamás Aladár Iancu *Mozgó konstrukciója* mellett. Ismeretlen fotográfus, Bukarest, 1924. Kassák Múzeum, KM-F-81.13.

Miután Tamás 1925-ben visszatért Budapestre, Kassákkal egy közös folyóirat létrehozásában is együttműködtek. Kassák és Tamás Aladár visszaemlékezése szerint a 365 a Ma legális budapesti változataként jött létre, névleg Tamás, valójában Kassák szerkesztésében.⁹⁶ Dobó Gábor friss kutatása alapján a 365 első számának

⁹⁴ Marcel Iancu és Tamás Aladár Iancu *Mozgó konstrukciója* mellett, ismeretlen fotográfus, Bukarest, 1924. A hátoldalon Kassák Lajos tintaírásával: „Viena és Tamás Aladár”. KM, KM-F-81.13. 1926-ban Kassák a Bukarestbe készülő Bergmann Terézt kérte meg arra, hogy ismét vegye fel a kapcsolatot a bukaresti Contimporanul-csoporttal: „Kedves Terézia, Bukarestben keresse fel Marcel Jankút (a Contenpüranul szerkesztőjét) és a Maxi nevű festőt adjon mindegyiknek egy Tisztaság könyvét és kérje meg őket, hogy ismertessék. Melegen üdvözlöm őket ha Pestre megyek lapot csinálók szeretném, ha megint együtt dolgozhatnék velük. És általában beszéljen velük okosan.” Kassák Lajos levele Bergmann Teréznek, [Bécs], [1926. nyár], PIMK, V. 5720/14/4.

⁹⁵ TAMÁS, *Akkoriban szüntelen...*, 1. kötet, 249–250.

⁹⁶ Kassák későbbi interpretációja: „Én is elhatároztam, hogy hazatérek. Előbb azonban hazaküldtem Tamás Aladárt, a Ma utolsó bécsi számának anyagaival, cikkeivel, kliséivel. Úgy állapodtunk meg, hogy Tamás Aladár (aki titkári teendőket végzett a lapnál), 365 címen új folyóiratot indít Budapesten (ellene nem folyt eljárás), s ebbe a lapba kapcsolódok be hazatérésem után. A 365 tehát a Ma hazai változata

megjelentetésében mind Tamás, mind pedig Simon Jolán részvétele megkerülhetetlen volt, így a lapszám nem tekinthető egyértelműen a Ma mutációjának.⁹⁷ Tamás már 1925-ben igyekezett magát függetleníteni Kassáktól, és önálló arcúval jelentkezni a magyar irodalmi nyilvánosságban. Ebben nagyban kapóra jött számára a 365 – legalábbis névleges – szerkesztői pozíciója.⁹⁸ A 365 első száma 1925 áprilisában jelent meg Budapesten röpiratként,⁹⁹ a hátsó borítón olvasható meghatározás szerint: „Verse, cikkek, klisék” tartalommal. (4. kép) A lapszám bevezetőjét Kassák írta, Kollár Imre álnéven. A szövegben Kassák a kiadványra „gyűjteményként” hivatkozott, tehát semmiképp sem folyóiratbevezetőként jelentette meg. A szöveg retorikájában erőteljesen a budapesti avantgárd szcéna uralására, újrendezésére irányuló igény fogalmazódott meg – kimondottan a Nyugattal, kimondatlanul pedig a Magyar Írással szemben.¹⁰⁰ Kassák mellett Gáspár Endre és Kállai Ernő is eredeti művészetelméleti szövegeket adtak a lapszámba, amelyek a kortárs művészetben belül kifejezetten a Ma-kör „izmusok utáni” pozícióját járták körül.¹⁰¹ A nemzetközi tartalomban Kassák kizárólag elméleti szövegeket használt fel, mégpedig az irodalom és a képzőművészet határterületeiről. Közölte Hans Richter 1923-ban a De Stijlben megjelent rövid filmelméleti szövegét, valamint újraközölte Emil Karl Maenner írását a forradalmi marionettszínházról, amely néhány hónappal korábban a Mában

volt. Ezért készült a Ma utolsó bécsi száma kisebb terjedelemben, olyan formában, amelyet itthon is használni lehetett. Biztosítani akartam lapjaim folytonosságát, s ez évtizedeken át sikerült is.” KASSÁK Lajos [és PÁN Imre], *Az izmusok története*, Magvető, Budapest, 1972, 280–281. Tamás véleménye: „Bécsben járva Kassákkal abban egyeztünk meg, hogy az itthoni és a külföldön élő magyar avantgarde író- és költőnemzedéket egyesítjük a 365 körül. A szerkesztésre magam vállalkoztam. Ez abból állt, hogy a hazaiak kéziratait gondozom, míg ő a külföldiekét. Az első szám így is látott napvilágot. A második szám anyagát összeállítottam és elküldtem Kassáknak. Tőle pedig vártam a külföldi anyagot, hogy azt is lássam. E helyett Kassákné Simon Jolán érkezett meg a második számmal, mely nem volt más, mint a Ma néhány számának a mi borítónkkal kinyomott példánya. Ezt inkorrekt eljárásnak tekintettük, és megszakítottuk Kassákkal a kapcsolatot.” TAMÁS Aladár visszaemlékezése = *Búvópatakok. A két világháború közötti baloldali folyóiratok szerkesztőinek, munkatársainak emlékezései*, szerk. M. PÁSZTOR Béla, Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1976, 91. Lásd még: NÁDASS, *Nehéz leltár*, 1. kötet, 365–367, TAMÁS, *Akkoriban szüntelen...*, 1. kötet, 252–253.

⁹⁷ DOBÓ, *Számok*, és DOBÓ, *Futurizmus, dada, kassákizmus*, 127–154. Adalék: „Megjelent a Tamás Aladár szerkesztette »365« című lap is. Teljesen a Ma. Semmiben sem különbözik tőle. Illusztrációs anyaga is a régi Má-kból van véve. [...] Azt mondják, hogy a »365«-tel akarja Kassák áttolni Pestre a Má-t. Bécsben egyre ritkábban fog megjelenni a Ma és itthon a 365 teljesen Kassák intenciói szerint fog kijönni mindig.” SZEGI Pál levele Illyés Gyulának, Budapestről Párizsba, [1925.] április 3. Közli: SZEGI Pál, *Játék és lelkiismeret. Válogatott írások*, szerk. SZÉCHÉNYI Ágnes, Argumentum–Philobiblon, Budapest, 2001, 339.

⁹⁸ Tamás rivalizálásáról Kassákkal lásd pl.: Simon Jolán levele Kassák Lajosnak, [Budapestről Bécsbe], [1926. május], KM, KM-lev. 2063/130.

⁹⁹ Simon Jolán levele Kassák Lajosnak, [Budapestről Bécsbe], [1925. március], KM, KM-lev. 2063/43.

¹⁰⁰ KOLLÁR Imre [KASSÁK Lajos], *Nem-programot akarunk adni*, 365. Röpirat 1925/1., április, 2. DOBÓ, *Számok*, 184.

¹⁰¹ SÁNTA Pál [KASSÁK Lajos?], *Az új vers*, 365. Röpirat 1925/1., április, 3–4. GÁSPÁR Endre, *Világ szemlélet és művészet. Jegyzet: Evolucionizmus és művészet*, Uo., 12. KÁLLAI Ernő, *Ideológiák alkonya*, Uo., 17–18.

jelent meg.¹⁰² A 365 egyik oldalára Kassák – feltehetően Hans Richter berlini G[estaltung] folyóiratának mintájára – két illusztráció mellett rövid, programmatikusan kiválasztott idézeteket válogatott Jean Cocteau, Hans Richter és Fernand Léger korábban a Mában (8. évf. 9–10. szám) megjelent írásaiból.¹⁰³

4. kép. 365. Röpirat 1925/1., címloldal. Tipográfia: Kassák Lajos. Kassák Múzeum

¹⁰² Hans RICHTER, *Film*, 365. Röpirat 1925/1., április, 8. Forrása: Hans RICHTER, *Film* (Berlin, April 1923), De Stijl 1923/5., május, 377. E. K. MAENNER, *Bábszínház*, 365. Röpirat 1925/1., április, 19. Korábban megjelent: E. K. MAENNER, *Bábszínház*, Ma 1925/1., január 15., 10–11. Emil Karl Maenner (Männer) grafikus a Ferenczy Béni által Bécsben alapított Der Gong marionettszínház vezetője volt. Flóra KIRÁLY, *Die Wiener Emigrationsjahre des ungarischen Bildhauers Béni Ferenczy (1921–1932)*, szakdolgozat, Universität Wien, Wien, 2013, 68–69.

¹⁰³ Jean COCTEAU, *Minden költői mű...*, 365. Röpirat 1925/1., április, 11. Idézet innen: Jean COCTEAU, *Az Eiffel-torony násznépe*, ford. ILLYÉS Gyula, Ma 1923/9–10., július 1., 8–13, itt 8. Hans RICHTER, *Értékük és értelmük...*, 365. Röpirat 1925/1., április, 11. Idézet innen: Hans RICHTER, *Konstruktivismus*, Ma 1923/9–10., július 1., 4–5, itt 4. Később megjelent németül: Hans RICHTER, *Konstruktivismus*, G – Material zur elementaren Gestaltung 1924/3., június, o. n. Fernand (sic!) LÉGER, *A szín szociális jelentősége*, 365. Röpirat 1925/1., április, 11. Idézet innen: Fernand LÉGER, *A művész aktuális feladatai*, Ma 1923/9–10., július 1., 2. Forrása: Fernand LÉGER, *Kurzgefaßte Auseinandersetzung über das aktuelle künstlerische Sein*, Das Kunstblatt 1923/1., 1–4.

A 365 tartalmának gerincét a művészetelméleti írások mellett a Kassák által meghatározott költői irányt képviselő, illusztráló költemények adták. A lapszámban Kassák mellett megjelentek a Ma bécsi körének fontosabb tagjai (Reiter, Nádass, Tamás), valamint a budapesti fiatalok is, Zelk(ovits) Zoltán, Karly Ágost és Pápa József személyében.¹⁰⁴

A képzőművészeti reprodukciókat Kassák a Ma archívumából válogatta, kifejezetten a konstruktivista irányzatot igyekezett reprezentatív módon bemutatni El Liszickij, Alekszandr Rodcsenko, Jacques Lipchitz, Piet Mondrian és Moholy-Nagy László reprodukcióival.¹⁰⁵ A nemzetközi művészek munkái mind kliséként álltak rendelkezésre Kassáknál; Moholy-Nagy *Sich schneidende Diagonalen* (Egymást metsző átlók) című linóleummetszetét viszont feltehetően eredeti dűcként kapta meg Kassák Berlinből, Kállai cikkével együtt. A képzőművészeti anyag mellett Kassák újraközölte a Mában korábban megjelent sajtófotót az 1924-es olimpia úszóiról, valamint egy korábban még nem felhasznált képet a berlini A.E.G. 1921-es katalógusából, egy mosdóról.¹⁰⁶ A 365 legkülönösebb vizuális eleme Major Henrik karikatúrája volt Simon Jolánról, amely Kassák lapjával párhuzamosan a Ma Este című hetilapban is megjelent. A karikatúra Simon Jolánt jól felismerhetően ábrázolta, feliratában pedig „az első magyar dadaista előadóként” azonosította.¹⁰⁷

A 365 második száma – későbbi interpretációja alapján Tamás tudta nélkül¹⁰⁸ – a Ma 1925. júniusi, utolsó bécsi számának az átnyomtatott fejlécű változata volt – amely rövid időre szakításhoz vezetett Kassák és Tamás között.¹⁰⁹ Kassák és Simon Jolán levelezése alapján úgy tűnik, hogy Simon 1925 nyarán még igyekezett anyagi forrásokat előteremteni a 365 harmadik számának megjelentetéséhez, részben Tamás közreműködésével, de ebben nem jártak sikerrel.¹¹⁰

¹⁰⁴ ZELKOVITS Zoltán, *Valaki*, 365. Röpirat 1925/1., április, 5. TAMÁS Aladár, 1–7. [Prózaversek], Uo., 6–7. KASSÁK Lajos, 56. és 57. [számozott vers], Uo., 9. REITER Róbert, *Elsúlyedt dal*, Uo., 14. KARLY Ágost, *Magányosság csillagai*, Uo., 14. NÁDASS József, *Arckép*, Uo., 16. PÁPA József, *Vers*, Uo., 16.

¹⁰⁵ EL LISZICKIJ, *Proun*, Uo., 3. (Korábban megjelent: Ma 1922/1., október 15., 8. és KASSÁK–MOHOLY-NAGY, i. m., 95. kép.) LIPSCHITZ [Jacques LIPCHITZ], *Szobor*, Uo., 10. Felette felirat: „Az új művészet az új emberé”. (Korábban megjelent: KASSÁK–MOHOLY-NAGY, i. m., 62. kép.) RODCHENKO [Alekszandr RODCHENKO], *Térkonstrukció*, Uo., 11. (Korábban megjelent: KASSÁK–MOHOLY-NAGY, i. m., 98. kép.) MOHOLY-NAGY [László], *Konstrukció*, Uo., 13. [Piet] MONDRIAN, *Konstrukció*, Uo., 15. (Korábban megjelent: KASSÁK–MOHOLY-NAGY, i. m., 81. kép.)

¹⁰⁶ 1924-es Olympiászról, 365. Röpirat 1925/1., április, 11. Korábban megjelent: Ma 1924/6–7., július 1., 13, Mosdó (A. E. G. 1921), 365. Röpirat 1925/1., április, 19.

¹⁰⁷ [MAJOR Henrik], *Simon Jolán az első magyar dadaista előadó*, Uo., 8. Ugyanez a grafika megjelent: MAJOR Henrik, *Simon Jolán, az első magyar dadaista előadónő*, Ma Este 1925/16., április 23., 28.

¹⁰⁸ TAMÁS, *Akkoriban szüntelen...*, 1. kötet, 275–277; DOBÓ, *Számok*, 180–182.

¹⁰⁹ A lapszámról bővebben lásd: SZEREDI Merse Pál, *Alkotni vagy alakítani? A modern építészet és a művészet társadalmi funkciójának elméleti és gyakorlati vonatkozása Kassák Lajos bécsi Ma folyóiratában (1923–1925)*, *Ars Hungarica* 2025/1., 71–101, itt 81–89.

¹¹⁰ Kassák Lajos levele Simon Jolánnak, [Bécsből Budapestre], [1925. június–július], KM, KM-leve. 378/13. Közli: CSAPLÁR Ferenc, *Kassák Lajos levelezéséről*, *Új Symposion* 1979/165., 2–7, itt 3. Kassák Lajos levele Simon Jolánnak, [Bécsből Budapestre], 1925. augusztus 28., KM, KM-leve. 2031/4. „[...] jött éppen Tamás. Nagyon alázatosan és egy kissé okosabban. Hogy hirtetést kéne a lapnak szereznie és hogy lehetne gazdaságosabban kihozni stb. Alig ismertem rá. Mikor akarok haza

Hans Suschny (?–?)

Szintén 1923 tavaszán csatlakozott a Ma-körhöz az osztrák fiatal képzőművész-író Hans Suschny.¹¹¹ A Mában egy *Képarchitektúra* jelent meg, illetve az 1925. januári jubileumi szám borítóját tervezte.¹¹² (5. kép) Suschny verseit németül írta; Kassák a Mában részben Gáspár Endre fordításában közölte ezeket.¹¹³ Két egyfelvonásos avantgárd színpadi műve is megjelent, az első Reiter magyar fordításában, a második pedig németül, a zenei és színházi különszámban.¹¹⁴ Suschny 1925-ben Nagy Etellel került közeli baráti és szerelmi viszonyba,¹¹⁵ és ehhez kapcsolódóan Kassák és Simon Jolán munkájában is intenzívebben vett részt. A Ma utolsó két bécsi számában Suschny neve volt feltüntetve a kiadáshoz szükséges osztrák felelős szerkesztőként. Nagy Etel és Suschny – Gáspár Endre közreműködésével – nekikezdtek Kassák *Egy ember élete* című önéletrajzi ihletésű regényének német fordításához, de az első kötetet sem fejezték be – kéziratuk fennmaradt Kassák hagyatékában.¹¹⁶ Kassák és Simon Jolán levelezése alapján 1925–1926-ban

utazni, kérdeztem mondtam I. én II. án. Késébe volt esve, mert ő úgy gondolta augusztus végén jönne ki a III ik szám és mit csinál ő akkor, ha én nem leszek itt.” Simon Jolán levele Kassák Lajosnak, [Budapestről Bécsbe], [1925. nyár], KM, KM-lev. 2063/40. Simon Jolán levele Kassák Lajosnak, [Budapestről Bécsbe], [1925. tél], KM, KM-lev. 2063/51.

¹¹¹ CSAPLÁR Ferenc, *Kassák és mozgalmainak osztrák kapcsolatai (1920–1933)* = Uő, *Kassák körei*, Szépirodalmi, Budapest, 1987, 19–30, itt 20–22., IVÁNSZKY, i. m., 304–307.

¹¹² HANS SUSCHNY, [Képarchitektúra], Ma 1923/7–8., május 1., 9, Uő, [Tipográfiai kompozíció Naum Gabo grafikájával és egy cirkuszi fényképpel], Ma 1925/1., január 15., címloldal.

¹¹³ Uő, *Vers*, ford. GÁSPÁR Endre, Ma 1923/9–10., július 1., 13. Uő, *Stukkaturen beklebt...*, Ma 1925/2., március 22., 14. Uő, *Középen áll a nagy hegy...*, *Álltok a nagy mezőkön...*, *Kéreg vagy testem körül...*, ford. GÁSPÁR Endre, Ma 1925/3–4., június 15., 9.

¹¹⁴ Uő, *Színpadi kompozíció 1.*, Uő, *Bühnenkomposition: 2*, Ma 1924/8–9., Musik- und Theaternummer, szeptember 15., 6–7.

¹¹⁵ Suschny Nagy Etelt követően a Ma-körhöz tartozó Bergmann Terézzel, majd Berény Lilivel is kapcsolatba került: „Rohadt Suschnitól aki most teljesen a szerelembe van elmerülve nem tudtam meg megkapni. Most a Berényi Lilibe van bele gubancolodva. Már az összes asszonyoknak hódolt. De a múlt héten még a Terinél tartott. Múlt héten írt neki egy borzasztóan szerelmes levelet, de hogy a Teri nem válaszolt neki erre, titokban visszalopta a retiküljéből. Ezt a jól sikerült levelet biztosan megsokszorosította és most küldözi szét az újabb csillagoknak. Ezért ne is várjatok tőle valami értelmes levelet.” Kassák Lajos levele Simon Jolánnak, [Bécsből Budapestre], [1926], KM, KM-lev. 2031/27. Berényi Lili Bécsben élő egyetemi hallgató volt, 1925-ben a *Die Bühne* folyóirat ifjúsági szekciójában közölt rendszeresen német nyelvű cikkeket és novellákat, 1927-ben könyve jelent meg a Montessori-nevelésről. 1929-ben Ignótus Hugóval házasodott össze. LENGYEL András, *Egy-két adat Ignótus Hugó „magántörténetéhez”*, Kalligram 2014/12., 81–93, itt 89.

¹¹⁶ LUDWIG KASSÁK, *Das Leben eines Menschen. Selbstbiographie*, In drei Bänden. Band 1. Aus dem ungarischen übersetzt von: A[ndreas] GÁSPÁR u[nd] H[ans] SUSCHNY, [1925], KM, KM-an. 68/3–4. Lásd még: IVÁNSZKY, i. m., 306–307. Az *Egy ember élete* már megjelent részei alapján a Bécsben dolgozó Ignótus ajánlotta feleségét, Somló Alice-t (Lilit) a könyv németre fordítására. Ignótus Hugó levele Kassák Lajosnak, Bécsben, 1924. október 11., KM, KM-lev. 131/1. Ignótus emigrációs éveirehát lásd: LENGYEL András, *Ignótus Hugó-tanulmányok. Modernizáció a pallérozódás és a barbarizálódás sodrában*, Múlt és Jövő Alapítvány, Budapest, 2020. Az önéletrajzi regény keletkezéstörténetéhez apró adalék, hogy Füst Milán 1915–1916-os naplójegyzeteit ugyanezen a címen közölte a Tanácsköztársaság utolsó heteiben, 1919. júliusban megjelent *Új Idők* folyóiratban.

Suschny is részt vett a Bécs és Budapest közötti transferek lebonyolításában, Simon Jolán segítőjeként.¹¹⁷

5. kép. Ma 1925/1., címoldal. Tipográfia: Hans SUSCHNY. Kassák Múzeum

1925. április 13-án, Húsvéthétfőn Suschny rendezte be Budapesten a Mentor Könyvesbolt kirakatát modern magyar folyóiratokkal, a Kassák és Tamás Aladár által kiadott 365 folyóirat első számának megjelenése alkalmából, ahogyan erről Simon Jolán beszámolt az akkor még Bécsben élő Kassáknak:

¹¹⁷ „Itt vannak a fényképek elég jók, ha lehet helyezd el valahová, legalább a te képedet az én festményemmel. Ha kell írni Suschni H. felvétele.” Kassák Lajos levele Simon Jolának, [Bécsből Budapestre], [1925], KM, KM-lev. 2031/11. Nagy Etel, Fotográfiák Kassák Lajosról és Simon Jolánról, [1925. január vagy február], KM, KM-F-86.21–28. A 86.21-es fotográfia hátoldalán „1925 Mama”, a 86.24-es fotográfia hátoldalán „Mester ember” felirat Nagy Etel kézírásával. A fotográfiákról ír Nagy Etel levelében Simon Jolának, Bécsből Budapestre, 1925. [január–február], KM, KM-lev-2044/19.

[...] hétfő délelőtt Suschni megcsinálja a Mentor kirakatát. [...] Sikerült nyélbe üt-nöm, de ilyenformán. Modern magyar folyóiratokból fog állni a kirakat és sajnos a Magyar Írás is egy számmal képviselve lesz. Hanem dominálni a 365 fog, ebben egyeztünk meg. Csak úgy lehetett, mert azt mondja Mentor hogy, ha csak a melye mi dolgunknak ad helyet, úgy jövő hónapban megrohanják a többi lapok, köztük a M[agyar] Írás is avval a követeléssel – nekik is adja át a kirakatát. És ezt ő el akarja kerülni. Azért is fontos hogy itt legyenek, mikor csinálja, ne hogy valami olyanra rávegyék ami nekünk hátrányunkra lenne.¹¹⁸

Suschny 1926-ban, nagyjából Kassák visszatérését követően Párizsba ment, ahol kirakatrendezésből élt.¹¹⁹ Ebben az időszakban József Attilával laktak közös albérleti szobában.¹²⁰ A párizsi időszakból egy kis méretű grafikája tűnt fel a műkereskedelemben,¹²¹ 1930-ban pedig három képpel szerepelt a Cercle et carré párizsi kiállításán.¹²² (6. kép) 1934-ben Déry Tibor Palma de Mallorcán találkozott Suschnyval, aki – levelezése alapján – már hosszabb ideje ott élt: „[...] teljes magányomat csak néha szakították meg egy Suschny nevű [...] osztrák költő ritka látogatásai; régebben Kassák Lajos bécsi lapjába, a Mába dolgozott, mígnem a költőletet megunva felcsapott szigetlakónak, majd ebben a minőségben nyelvtanárnak, később löversenyűjság-szerkesztőnek, sőt ismeretségünk előtt rövid időre egylovas istállótulajdonosnak is. Jómódú francia feleségétől elváltan élt, meglehetősen árván az idegen környezetben, de persze az enyémnél mégis kisebb magányban.”¹²³ Suschny további sorsáról eddig nem sikerült információkat feltárni.

¹¹⁸ Simon Jolán levele Kassák Lajosnak, [Budapestről Bécsbe], [1925. április 13. előtt], KM, KM-lev. 2063/70. CSAPLÁR Ferenc, *A Mentor könyvesbolt, 1922–1930*, Kassák Múzeum, Budapest, 1996, 2.

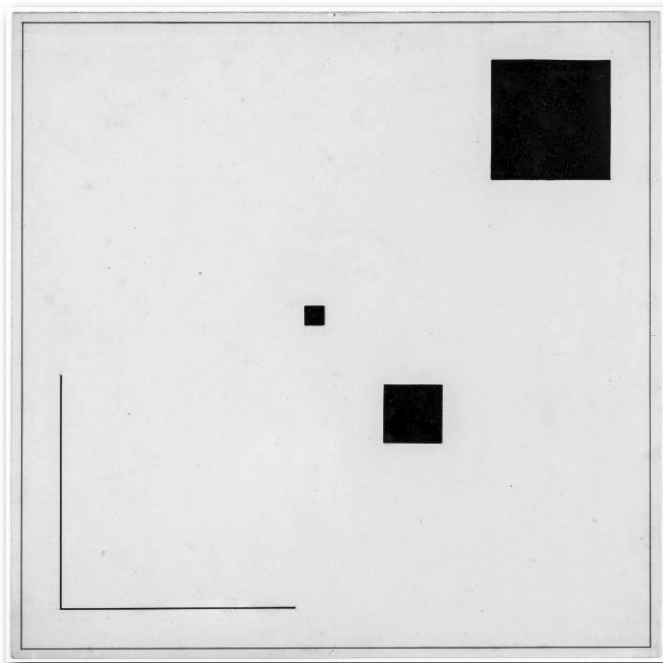
¹¹⁹ Hont Ferenc visszaemlékezése alapján „absztrakt formák, színes körök és négyszögek helyett cilindreket, kesztyűket és férfi ingeket szerkesztett művészi rendbe”. Idézi: CSAPLÁR, *Kassák és mozgalmainak...*, 22.

¹²⁰ Uo., valamint SZABOLCSI, Érik a fény, 579–587.

¹²¹ Hans SUSCHNY, *2-achsiiale Gleichgewichtskonstruktion*, Paris, 1927. Tus, papír, 216×217 mm. Tom Reimer gyűjteménye, London (Galerie Berinson, Berlin). Dedikáció a hátoldalán: „la pureté de la vi spirituelle pour Vera Ruth Michaela Zizler, 18 november 1927 Hans Suschny”.

¹²² Cercle et carré, Galerie 23, Párizs, 1930. április–május. Katalógus: Cercle et carré 1930/2., április 15., 10–11. Kat. sz. 100. *Composition en fonction de la croix grecque – Couleurs à degrés égaux*, 101. id. – *Couleurs à degrés divers*, 102. id. – *Couleurs à degrés mélanges*.

¹²³ DÉRY, Ítélet nincs, 396–398. *Liebe Mamuskám! Déry Tibor levelezése édesanyjával*, szerk. БОТКА Ferenc, Balassi Kiadó–Magyar Irodalmi Múzeum, Budapest, 1998, 317–318, Hans Suschny levele Déry Tibornak, Palma de Mallorcából Budapestre, 1934. október 2., közli: *Déry Tibor levelezése I/B. 1927–1935*, szerk. БОТКА Ferenc, Balassi, Budapest, 2007, 581. levél, 299., valamint 301–302, БОТКА Ferenc, *Mallorcai „szép napok” (Déry Tibor két élete, 1934–1936-ban írt naplójegyzetei tükrében)*, ItK 1997/3–4., 400–417.

6. kép. Hans SUSCHNY, *2-achsiale Gleichgewichtskonstruktion*, 1927. Magángyűjtemény (a Galerie Berinson jóvoltából)

Vajda Sándor (1903–1979)

A Kassák köréhez tartósan csatlakozó fiatalok közül utolsóként Vajda Sándor debütált a Mában. Vajda máramarosszigeti származású volt, az 1920-as évek első felében a bécsi Hochschule für Welthandel (Világkereskedelmi Főiskola) hallgatója volt, ezt követően 1931-ben a Szovjetunióba emigrált, a második világháború után pedig ismét Bécsben telepedett le.¹²⁴ Első versciklusa a *Ma* 1924. áprilisi számába került be, később az 1925-ben megjelent számokban szerepelt néhány költeményével.¹²⁵ 1924-ben Kassák egy elméleti szöveget fordítottatott vele, és az egyik *Ma*-címmel tervezésével is megbízta.¹²⁶ A *Ma*-címmel hasonló tipografikus grafikát találunk Vajda 1926-os jegyzetfüzetének borítóján, amelyet a Petőfi Irodalmi Múzeum

¹²⁴ Vajda önéletrajza alapján a bécsi műszaki egyetemre szeretett volna bekerülni, korábban Prágában is oda próbált meg bejutni, de elégtelen német nyelvtudása miatt megbukott a felvételin. A Hochschule für Welthandel Vajda szerint olyan iskola volt, ahová a külföldiek nagyobb nehézségek nélkül bejuthattak. VAJDA, *Önéletrajz*, 2–3. füzet.

¹²⁵ Uő, *Szomorkodás megunt városainkat...*, *Pipacsokat beszél a hó...*, *Reggel a fák alól kihullanak az álmok és az üvegcserepek...*, *A tavasz már ülteti ártatlan egereit...*, *Ma* 1924/5., április 15., 9–10, Uő, *Vers* (Simon Jolánnak), *Ma* 1925/1., január 15., 10, Uő, *Hold hold* (Kassák Lajosnak), *Az idő lassú rétegekbe rakódik főtöllünk...*, *Ma* 1925/3–4., június 15., 15.

¹²⁶ Arthur KORN, *Analitikus és utópisztikus architektúra*, ford. VAJDA Sándor, *Ma* 1924/6–7., július 1., 7, *Ma* 1924/6–7., július 1., címlap.

kézirattára őriz.¹²⁷ (7–8. kép) Vajda visszaemlékezése szerint ezekben az években grafikákat, plakátokat rajzolt, és kirakatokat is rendezett ismerőseinek: „kirakatrendezést csináltattak velem emigráns ismerőseim kereskedő ismerősei. Árcédulákat, kisebb plakátokat rajzoltam. Néha adott valaki néhány piculát egy-egy rajzomért. Különösen a pocakos, csüngő mellű, trágár nőszemélyeket ábrázoló disznóságokért fizettek. Levelezőlap nagyságban. Beleillett a pénztárcába.”¹²⁸

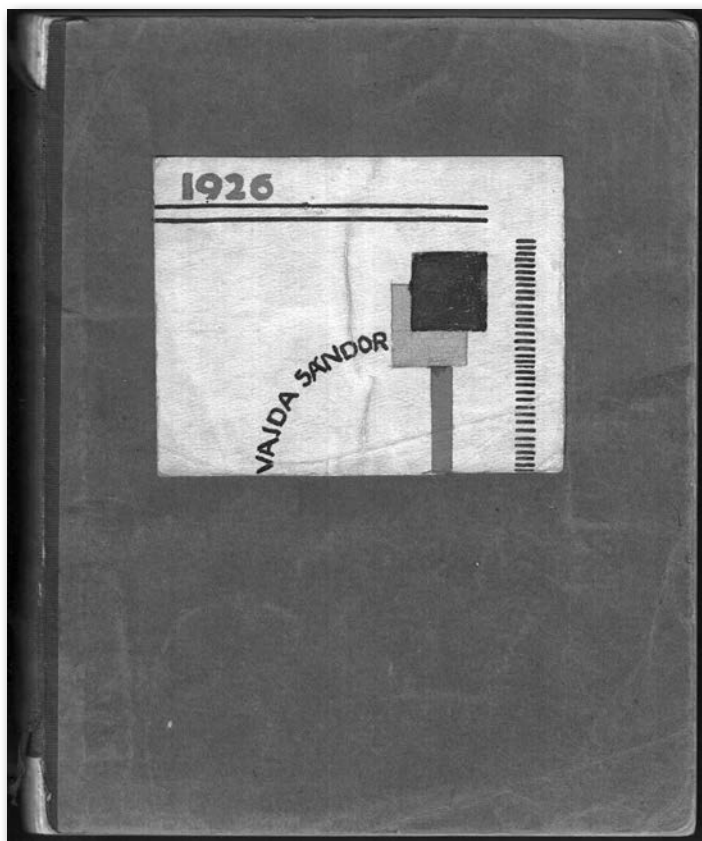
7. kép. Ma 1924/6–7., címloldal. Tipográfia: VAJDA Sándor. Kassák Múzeum

A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (egykor a Lukács Archívum) őrzi Vajda sok száz oldalas önéletrajzának kéziratát.¹²⁹ Önéletrajza, ahogy az a főszövegbe ékelte, aktuális eseményeket tárgyaló naplóbejegyzések alapján kiderül, az 1960–1970-es évek fordulóján, Bécsben íródott. Megírását részben a magyar irodalom-

¹²⁷ VAJDA Sándor, *Jegyzetek (Az egyszerű élet)*, Bécs, 1926, PIMK, V. 4710/27.

¹²⁸ Uő, *Önéletrajz*, 2–3. füzet.

¹²⁹ Uő, *Önéletrajz*, 4–5 dosszié. Említi és részleteit idézi: IVÁNSZKY, i. m., 295. 1927-es részleteit Illés László adta közre: VAJDA Sándor, *Az emigráció üvegburájában. Emlékek Lukács Györgyről és másokról*, közread. ILLÉS László, Kortárs 1981/7., 1105–1110.

8. kép. VAJDA Sándor jegyzetfüzete, Bécs, 1926. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, V. 4710/27.

történészeknek a bécsi magyar emigráció és Kassák iránti felélenkült érdeklődése inspirálta, ugyanakkor Vajda elsősorban nem a magyar irodalmi nyilvánosság számára írt, hangvétele személyes és kevésbé irodalmi.¹³⁰ A hatalmas korpusz a fiatal Vajda szerelmi életét és egyetemi tivornyáit ugyanolyan részletességgel tárgyalja, mint a Kassákkal kialakult szoros művészi kapcsolatát. Vajda narratívája 1923 decemberében kapcsolódik először a Kassák-kör történetéhez, innentől fogva viszont kiemelkedő, több esetben forrásértékkel bíró, máshonnan nem ismert részletet közöl.¹³¹ Vajda fiatal egyetemi hallgatókkal és Budapestről érkező avantgárd írókkal együtt csatlakozott a korábbi szerkesztőtársait és állandó szerzőit részben elvesztett Kassák asztalához (többek között: Nádass, Tamás, Erg, Glauber, Bergmann Teréz, Szegi Pál és

¹³⁰ Az egyik, a moszkvai évek eseményeit taglaló noteszben olvasható naplóbejegyzés szerint Szabolcsi Miklós és Csaplár Ferenc is meglátogatták, egy másik alkalommal pedig József Farkasnak küldött el utóbbi kérésére József Attila-kéziratokat. VAJDA, *Önéletrajz*, 4–5. dosszié, 35–36, és 7. dosszié, 52.

¹³¹ Erről lásd: SZEREDI Merse Pál, *Kassák Lajos első kiállítása* (1924), *Ars Hungarica* 2017/2., 189–214.

Suschny), történetének azonban Kassák és a Ma ekkor sem vált főszereplőjévé.¹³² Vajda interpretációja szerint 1924 körül Kassák minden idejét az *Egy ember életének* írása töltötte ki, amit viszont, ellentétben verseivel, nem kávéházakban, hanem lakásán írt, így kevesen is tudtak róla.¹³³ A kávéházi találkozókat megfigyatozásával együtt a Ma fiatalok által szolgáltatott tartalma egyre gyarapodott, ők ugyanis nem függtek Kassáktól olyan mértékben, mint a korábbi aktivista csoport: „Itt Bécsben mi voltunk az új idők barbár szittyái. Hogy eljártunk múzeumokba, Nádass [József] is, [Erg] Guszti is, Tamás Aladár is, és [Hans] Suschny és én, azt nem mondtuk Kassáknak és azt se mondtuk, hogy eljártunk a kommunisták gyűléseire, előadásaira. Tudtuk, hogy ez neki nem tetszik, és nem tartja helyesnek, helyénvalónak. Ez eltérés az ő dogmáitól. Egyelőre elismertük az ő tekintélyét és lopva csináltuk, mint a sötét kapu alatt a csókolózást.”¹³⁴ Vajda írásában több helyütt hangsúlyozza, hogy a Ma történetének mely eseményei és publikációi köthetők a fiatalokhoz. Vajda leírása szerint ő volt a felelős a Ma Bauhaus-tárgyú közleményeiért, valamint az ő és Suschny közbenjárásával jelent meg a folyóiratban két bécsi avantgárd tematikájú szöveg: Josef Matthias Hauer írása saját atonális zenéjéről és Jacob Levy Moreno szövege a rögtönző színházról (amely a média figyelmének középpontjába Friedrich Kiesler színpadtechnikai kiállítását követően került, a két művész pereskedése miatt).¹³⁵

Erg Ágoston (1905–1939) és József Attila (1905–1937)

Erg Ágoston kivételt képez a Ma körül csoportosult új fiatalok között, ő ugyanis egyszer sem publikálta verseit Kassák folyóiratában. Erg Berger Gusztáv néven Szatmárban született, középiskolai tanulmányait a máramarosszigeti református kollégiumban kezdte, és Szegeden érettségizett 1923-ban. Ezt követően orvosi tanulmányokat folytatott a bécsi egyetemen, 1926 körül Olaszországban folytatta egyetemi tanulmányait és végül Milánóban nyitott rendelőt.¹³⁶ 1924-től kapcsolatban állt Kassákkal, elsődlegesen közvetítőként – noha ő maga is irodalmi próbálkozásokba kezdett. Vajda visszaemlékezése alapján Erg direkt nem csatlakozott Kassákhoz: „a Ma-csoport alapja tényleg az volt, hogy Kassákot, az ő nézetét,

¹³² Vajda önéletrajza alapján egy Budapestre ment látogatába egy barátnőjéhez, visszafelé Bécsbe hajón utazott, ahol egy bécsi diáklány ismerőse bemutatta Simon Jolánnak, aki meghívta magukhoz vasárnap délutánra. „Ott egy gömbölyded leányzó nyitott ajtót” – Vajda minden bizonnyal Simon Jolán lányára, Nagy Piroskára gondolt. VAJDA, Önéletrajz, 2–3. füzet.

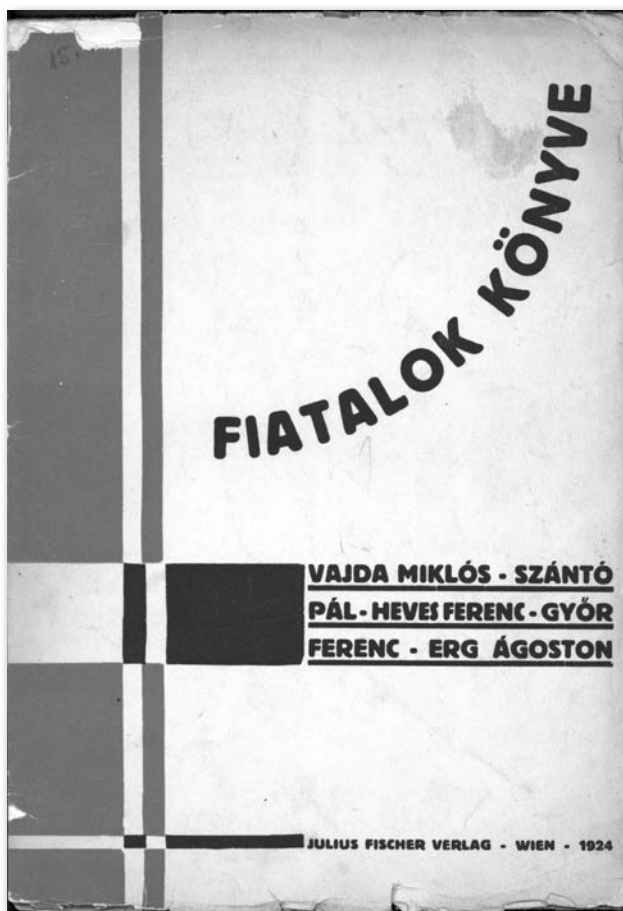
¹³³ Uő, Önéletrajz, 4–5. dosszié, 74.

¹³⁴ Uő., 40.

¹³⁵ Uő., 49–60. Josef Matthias HAUER, *Atonális zene*, Ma 1924/5., április 15., 5–6, Josef Matthias HAUER, *Zur Einführung in meine Zwölftönemusik*, Ma 1924/8–9., Musik- und Theaternummer, szeptember 15., 16, Jakob LEVY MORENO, *Rögtönző színház – Théâtre immédiat*, Ma 1925/1., január 15., 4. Bővebben lásd: SZEREDI Merse Pál–GALÁCZ Judit, *Párhuzamos avantgárdok Bécsben: látlet Kassák és Kiesler kooperációjának hiányáról* = József Attila, *Bécs és a századelő művészete*, szerk. GINTLI Tibor et al., L'Harmattan, Budapest, 2020, 197–212.

¹³⁶ SANTELLI Éva, *Erg Ágoston*, Tiszatáj 1968/4., 340–344, BALÁZS, *Az avantgárd az erdélyi magyar irodalomban*, 210–215.

véleményét, ellentmondás nélkül el kellett ismernünk. Ezt én nem akartam látni, nem akartam beismerni. De ezt rögtön látta Guszti, aki emiatt noha néha eljött a [Café] Kolosseumba velem és részt vett a beszélgetésekben, nem akarta magát alávetni az ilyen diktatorikus hang szótlan elismerésének és ezért inkább kinn maradt Kassák köréből.”¹³⁷ 1924-ben Bécsben állított össze antológiát fiatal erdélyi származású bécsi egyetemisták költeményeiből, amely *Fiatalok könyve* címmel a Kassák kötetét is kiadó Julius Fischer Verlagnál jelent meg.¹³⁸ (9. kép)

9. kép. *Fiatalok könyve*, Julius Fischer Verlag, Wien, 1924. Borító: VAJDA Sándor. Petőfi Irodalmi Múzeum. C 9.701.

¹³⁷ VAJDA, Önéletrajz, 2–3. füzet.

¹³⁸ *Fiatalok könyve*. Írták: Vajda Miklós, Szántó Pál, Heves Ferenc, Győr Ferenc, Erg Ágoston, Julius Fischer Verlag, Wien, 1924. PIMK, C 4.137. „Erg a kötetbe csak olyanokat akart bevenni, akik még nem kaptak megfelelő nyilvános fellépésre lehetőséget. Ide nem vette fel J[ózsef] A[ttilát] mert már volt elég publicitása. Engem [Vajda Sándort] se talált odavalónak, már a Mában volt helyem. Ott volt azonban [Vajda] Miklós öcsém, Heves Feri, Antal Sándor örömy származású jogász Szatmárról. A borítófedél

1925–1926 fordulóján Szegeden adott ki *Fundamentum* címmel egy avantgárd röpiratot – a 365-höz hasonlóan a sajtótörvény kijátszása érdekében, de minden bizonnyal egy tervezett folyóirat első számaként.¹³⁹ A *Fundamentum* az Erg körül csoportosult fiatalok mellett helyi szerzőket is bevont (ekkor köztjük tartozott József Attila is),¹⁴⁰ illetve Kassák, és a Ma-kör is képviseltette magát benne: Kassák, Tamás, Nádass, Vajda és Pápa versei, valamint Gáspár Endre helyzetértékelő művészetelméleti írása jelent meg benne.¹⁴¹ Erg minden bizonnyal Kassák közvetítésével lépett kapcsolatba Moholy-Naggyal, aki egy egész oldalas fametszetének nyomódúcát kölcsönözte neki, amely a lap hátsó borítóján, az egyetlen illusztrációként jelent meg.¹⁴²

10. kép. Az „Aktivista est” résztvevői: STEIER Imre, EDELMANN Ernő, VAJDA Sándor, EDELMANN Jenő, ERG Ágoston, LICHTMANN Gabriella, ANTAL Sándor, STEIER Ilka és HEVES Ferenc. Ismeretlen fotográfus, Szatmárnémeti, 1925. augusztus. Petőfi Irodalmi Múzeum, F.3017.

rajzát én csináltam. Szép kötet lett belőle, jó versekkel. Fischer bácsi kiadásában, a nyomdaköltséget persze Gusztai hajtotta fel.” VAJDA, *Önéletrajz*, 2–3. füzet.

¹³⁹ A *Fundamentum* Nádass József visszaemlékezése szerint 1926 elején jelent meg. Köszönöm Dobó Gábornak, hogy felhívta erre az információra a figyelmemet. NÁDASS, *Nehéz leltár*, 1. kötet, 367.

¹⁴⁰ JÓZSEF Attila, *Esti felhőkön*, *Fundamentum*. Röpirat 1926/1., 4.

¹⁴¹ NÁDASS József, *Elmondom...*, PÁPA József, *Vers*, KASSÁK Lajos, 48. és 50. [számozott vers], GÁSPÁR Endre, *Hol állunk ma?*, VAJDA Sándor, *Az élet keresztmetszete folyik...*, TAMÁS Aladár, *Összetört tüzek forognak...*, *Uo.*, 1–7. „Hallom Ergék valami lapot csinálnak Szegeden Archipenkó klissékkel (Fundamentumból) megjelöléssel, többek között. Mit tudsz erről?” Simon Jolán levele Kassák Lajosnak, [Budapestről Bécsbe], [1925], KM, KM-lev. 2063/40.

¹⁴² MOHOLY-NAGY [László], *Fametszet*, *Fundamentum*. Röpirat 1926/1., 8.

1925 augusztusában Erg Heves Ferencsel és Vajda Sándorral szervezett „Aktivista estet” Szatmárnémetiben.¹⁴³ (10. kép) A Petőfi Irodalmi Múzeumban fennmaradt műsorlap alapján Heves Ferenc (Program), Vajda Sándor (A képzőművészetek új fejlődési irányairól) és Erg Ágoston (Európai kultúrproblémák) tartottak elméleti előadásokat, Antal Sándor saját novelláját, Heves Ferenc saját verseit olvasta fel. Vajda Miklós Erg és Vajda Sándor verseit szavalta, Steiner Ilka pedig a nemzetközi anyagot (Jean Cocteau, Ivan Goll, Ion Vineanu, Blaise Cendrars versei). Édelmann Ernő zongorán játszott Bartók, Kodály és Debussy-darabokat.¹⁴⁴ Gara Ernő az estről megjelent beszámolójában Vajda Sándort a bécsi Ma helyettes szerkesztőjeként nevezte meg.¹⁴⁵ Erg 1926 tavaszán Heves Ferencsel közösen indított egy újabb kiadványt, *Levelek* címmel.¹⁴⁶ (11. kép) Az új folyóirat ideája Vajda emlékei szerint azért született, mert Erg úgy gondolta, hogy a folyóiratok már túl személytelenek, és arra lenne szükség, hogy az irodalom úgy érkezzon mindenkire személyesen, mintha levelet kapna.¹⁴⁷ Az első szám szerkesztését Erg látta el Bécsben, Heves pedig Máramarosszigeten sokszorosította a lapot kézírással könyomatként, és „ismert címekre küldték [Szatmárról], újságok szerkesztőinek, íróknak, költőknek”.¹⁴⁸ A kiadványban Kassák, Csuka Zoltán, Heves Ferenc és József Attila egy-egy verse, Tamás Aladár egyik novellájának első részlete, valamint Erg kritikája jelent meg Claire Bauroff – az egyik Ma-esten is fellépő – revütáncosnőről.¹⁴⁹ 1926-ban a „Fundamentum” kiadói

¹⁴³ „A helyi irodalmi érdeklődők azt indítványozták, hogy rendeztünk egy estét a modern művészetről. Jó gondolat volt, mindjárt meg is kezdtük a szervezést” – írja Vajda. Emlékei szerint a katolikus pap felajánlotta a helyi Szent Cecília Ének- és Zeneegyesület nagytermét, „Szatmár talán legreprezentánsabb előadásokra alkalmas termét” annak cserében, hogy jobban megismerheti a modern irodalmat. VAJDA, Önéletrajz, 2–3. füzet.

¹⁴⁴ A szatmárnémeti aktivista est műsorlapja, [1925. augusztus], PIMK, Any. 76.413/A.

¹⁴⁵ GARA Ernő, *A Bécsben-nevelt erdélyi diákok aktivista estélyén*, Keleti Újság 1925/175., 3. PIMK, Any. 76.413/B.

¹⁴⁶ Vajda Sándor emlékei szerint a *Levelek*nek három száma jelent meg, ma azonban csak az első ismert. „A sokszorosítás és a postaköltség ott sokkal kevesebbe került, mintha Ausztriából vagy Magyarországról küldtük volna. Azonkívül elkerültük a hivatalok hercehurcáját. A *Levelekből* három szám jelent meg. Az első és a másodikat Heves írta le, sokszorosította és tette postára. A második szám nem jutott el Bécsbe, hogy mi okból, máig sem tudom, de tény az, hogy sem Erg sem én nem kaptam meg és Hevesnél sem maradt meg példány. A harmadik számot Bécsben nyomtattuk és onnan is küldtük el. E kezdeményezések határozott célja a Kassáktól való elkülönülés volt. Erg Ágoston, Tamás Aladár és én is kommunisták voltunk, másfelé kerestük a helyünket.” Kritika 1975/7., 2. Valamint: „Erg a *Fiatalkor könyve* után Heves Ferencsel (a már említett szigeti lapszerkesztő) együtt irodalmi folyóiratot akart alapítani *Levelek* címmel, nyilvános eladás nélkül, csak biztos címre küldve a publikációkat. Az első számot szétkapkodták Szigeten. Heves Ferenc írta kézzel, jól olvasható írása volt. A második számmal valami rövidzárlat volt. Bécsig nem jutott el, a harmadik számot egy kis lapra, dupla levelezőlap formára nyomtatták Bécsben. Az első számban volt József Attila egy verse, a harmadikban volt nekem is egy versem.” SANTELLI, i. m., 341.

¹⁴⁷ VAJDA, Önéletrajz, 2–3. füzet.

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ CSUKA Zoltán, *Életérzés lázas őszben*, TAMÁS Aladár, *Elbeszélés*, KASSÁK Lajos, 62. [számozott vers], JÓZSEF Attila, *Kilóméterekkel*, HEVES Ferenc, 14. [számozott vers], ERG Ágoston, *Claire Bauroff*, *Levelek* 1926/1., május 15., o. n. Budapest, Politikatörténeti Intézet és Levéltár, ZP-182. SZABOLCSI, Érik a fény, 477.

feltüntetésével adták ki Erg és Heves Ferenc verseskötetét *Groteszk plakát* címmel, Bécsben.¹⁵⁰ 1927-től – Tamás Aladár felkérésére – Erg és Vajda is közreműködött a budapesti 100% című, legálisan működő, de több szálon is a Kommunisták Magyarországi Pártjához köthető irodalmi folyóiratban.¹⁵¹

Erg közvetítésével kapcsolódott Kassák köréhez József Attila is, aki azonban végül nem került be a Ma szerzői közé. József Attilával a vele egyidős Erg ismertette meg a Ma körét és az avantgárd irodalmat 1923 nyarán, Szegeden.¹⁵² József Attila az 1923–1924 fordulóján írt szabadversei közül huszonhatot küldött el Erg Ágoston közvetítésével Kassáknak Bécsbe, 1924 februárjában.¹⁵³ A versek között kiemelkedő a *Tanítások* ciklus tizenkét verse, amelyek azonban – Erg márciusban írt válaszelevele alapján – nem nyerték el Kassák tetszését:

Kassák főszerkesztő úr azt a kifogást emeli a versei ellen, hogy azok nem is versek (t.i. a Tanítások című) és a „kor kereséseinek színvonalába nem esnek belé.” A Ma már nagyon is iskolává nőtt és az az álláspontja, hogy nem kell sem prédikálni, se manifesztálni, nem kell imádkozni, sem tömegszónoklatokat tartani. A főszerkesztő egy pár versét Ígéretnek veszi, de nem tudom, hogy Magának elég-e ez?¹⁵⁴

József Attila Kassák kritikájának hatására, valamint újabb számozott verseit megismerve még erőteljesebben az avantgárd poétika felé fordult, és 1924 első felében újabb versformákkal kísérletezett.¹⁵⁵ Feltételezhető, hogy 1924 nyarán járt Bécsben, azzal a céllal, hogy Kassákkal és a Ma-körével megismerkedjen. Ekkor bizonyíthatóan találkozott Németh Andorral.¹⁵⁶ 1924 őszén – Erg levelei alapján¹⁵⁷ – Kassák elfogadta József Attila verseit, amelyek azonban mégsem kerültek közlésre. Tverdota

¹⁵⁰ *Groteszk plakát. Heves Ferenc, Erg Ágoston versei*, Fundamentum, Wien [és Máramarossziget], 1926. PIMK, B 35.587.

¹⁵¹ A 100%-ról lásd: DOBÓ, Számok, Uő, *Futurizmus, dada, kassákizmus*, 212–222.

¹⁵² TVERDOTA, *Gondoljátok meg, proletárok*, 562–563.

¹⁵³ József Attila levele Esperit Jánosnak, 1924. február 25. Közli: *József Attila levelezése*, szerk. H. BAGÓ Ilona – HEGYI Katalin – STOLL Béla, Osiris, Budapest, 2006, 50.

¹⁵⁴ Erg Ágoston levele József Attilának, Bécsből Budapestre, [1924.] március 15. Közli: H. BAGÓ–HEGYI–STOLL, i. m., 51. Vö. TVERDOTA, *Gondoljátok meg, proletárok*, 676–678.

¹⁵⁵ TVERDOTA György, *Kassák Lajos hatása József Attila verseire* = Uő, *Ihlet és eszmélet*, Gondolat, Budapest, 1987, 163–175.

¹⁵⁶ TVERDOTA, *Gondoljátok meg, proletárok*, 688–689.

¹⁵⁷ „Cher Monsieur József, comment vous portez-vous? Jó újságokat írok. Chaque meg van főzve: a versek kellenek és tetszenek. Le is hozza őket, természetesen egy kikötéssel, hogy t.i. vagy-vagy. Azaz, mint ő mondotta, nem ír sz felváltva magyar népdalokat és ilyen verseket. Erre vonatkozólag ír neki minél előbb (ha ez a dolog közelebbről érdekel) egy levelet. [...] A verseid ezúttal Cachaquénának is tetszettek, aki kijelentette, hogy már a múltkor se tartott tehetségtelennek, csak a pesti asszonyoktól féltett. Különben a Magyar írásban megjelent verseidre se nagyon haragudnak.” Erg Ágoston levele József Attilának, Bécsből Budapestre, 1924. október 7. Közli: H. BAGÓ–HEGYI–STOLL, i. m., 59. „[...] a küldött két vers nagyon jó, különösen az egyik, átadtam K-nak, írj neki végtére! Nem tudom, ha az idén kijön-e még egy szám Kortárs. Így hát egyelőre nincs mit küldeni.” Erg Ágoston levele József Attilának, Bécsből Budapestre, 1924. november 23. Közli: H. BAGÓ–HEGYI–STOLL, i. m., 68.

György gondolatmenetét követve József Attila azért nem csatlakozott a Ma köréhez, mert nem tudott azonosulni Kassák verstani képleteket és rímeket teljesen elutasító álláspontjával. 1924-ben megjelent, *Nem én kiáltok* című kötete, amelyben olvashatók voltak kísérletező darabok is, de csak a rímes, népdal-jellegű versek mellett.¹⁵⁸ Megjegyzendő, hogy Kassák 1925-ben is közölni tervezett egy verset József Attilától – talán a 365 kéziratban maradt harmadik számában.¹⁵⁹

¹⁵⁸ TVERDOTA, *Gondoljátok meg, proletárok*, 751.

¹⁵⁹ Kassák Lajos levele Simon Jolánnak, [Bécsből Budapestre], [1925], KM, KM-lev. 2031/16.

B I B L I O G R Á F I A

- 1924: Déry Tibor, Glauber Henrik, Kassák Lajos, Nádass József, Reiter Róbert, Tamás Aladár antológiája, szerk. KASSÁK Lajos, Ma, Wien, 1924.
- BALÁZS Imre József, *Az avantgárd az erdélyi magyar irodalomban*, Mentor, Marosvásárhely, 2006.
- BALÁZS Imre József, *Laknak-e a homokórában madarak? Déry Tibor szürrealista korszakáról*, Alföld 2013/12., 57–74.
- BALÁZS Imre József, *Egy avantgárd költő alternatív városképei. Reiter Róbert levelezéséből (1917–1924)*, Korunk 2016/1., 92–109.
- BALÁZS Imre József, *Kassák Lajos és Reiter Róbert*, Tiszatáj 2017/12., 57–64.
- BALÁZS Imre József, *Üvegfej és homokóra. Déry Tibor korai műveiről*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2019.
- BERNÁTH Aurél, *Utak Pannóniából*, Szépirodalmi, Budapest, 1960.
- BOTKA Ferenc, *Kassák és Déry, Új Írás* 1987/6., 4–12.
- BOTKA Ferenc, *Déry Tibor és Berlin (1923: a konstruktivizmus vonzásában)*, ItK 1991/4., 386–395.
- BOTKA Ferenc, *Déry Tibor „peregrinációs” évtizedeiből (Párizs, 1923–1925) = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.*, szerk. BÉKÉSI Imre et al., Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum, Budapest–Szeged, 1993, 701–711.
- BOTKA Ferenc, *Déry Tibor és Berlin. A szemtől szembe és forrásvidéke*, Argumentum, Budapest, 1994.
- BOTKA Ferenc, *Mallorcai „szép napok” (Déry Tibor két élete, 1934–1936-ban írt naplójegyzetei tükrében)*, ItK 1997/3–4., 400–417.
- Búvópatakok. A két világháború közötti baloldali folyóiratok szerkesztőinek, munkatársainak emlékezései*, szerk. M. PÁSZTOR Béla, Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1976.
- Cornelia CABUK, O. R. Schatz: *Monografie und Werkverzeichnis*, Belvedere, Wien, 2018.
- Blaise CENDRARS, *Dix-neuf poèmes élastiques*, Au Sans Pareil, Paris, 1919.
- Jean COCTEAU, *Az Eiffel-torony násznépe*, ford. ILLYÉS Gyula, Ma 1923/9–10., július 1., 8–13.
- CSAPLÁR Ferenc, *Kassák Lajos levelesládájából*, Új Symposion 1979/165., 2–7.
- CSAPLÁR Ferenc, *Kassák és mozgalmainak osztrák kapcsolatai (1920–1933) = Uő, Kassák körei*, Szépirodalmi, Budapest, 1987, 19–30.
- CSAPLÁR Ferenc, *A Mentor könyvesbolt, 1922–1930*, Kassák Múzeum, Budapest, 1996.
- CSAPLÁR Ferenc, *Kassák és a román avantgárd*, Korunk 2000/4., 110–113.
- DÉRY Tibor, *Dadaizmus*, Nyugat 1921/7., április 1., 552–556.
- DÉRY Tibor, *Kedves Kassák Lajos*, Bécsi Magyar Újság 1921. április 10., 5.
- DÉRY Tibor, *Dadaizmus*, Napkelet 1921/7., április 15., 396–402.
- DÉRY Tibor, *Új irodalom elé? I. A MA mint szociális és művészeti mozgalom*, Független Szemle 1921/8–9., 301–308.
- DÉRY Tibor, *Új irodalom elé? II. Kassák Lajos*, Független Szemle 1921/10., 358–365.
- DÉRY Tibor, *Ló, búza, ember*, Julius Fischer Verlag, Wien, 1922.
- DÉRY Tibor, *A kéthangú kiáltás*, Julius Fischer Verlag, Wien, 1922.

- DÉRY Tibor, *Ítélet nincs*, Szépirodalmi, Budapest, 1969.
- DÉRY Tibor, *Önéletrajz* (1955) = *Uő, Botladozás. Összegyűjtött cikkek, tanulmányok*, Szépirodalmi, Budapest, 1978, 1. kötet, 9–25.
- DÉRY Tibor, *Az ámokfutó. Déry Tibor illusztrált verse / Der Amokläufer. Ein illustriertes Gedicht von Tibor Déry*, szerk. és bev. BOTKA Ferenc, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1985.
- DÉRY Tibor, *Kék üvegfigurák. Elbeszélések 1920–1929. Versek 1916–1937*, szerk. BOTKA Ferenc, Magyar Irodalmi Múzeum, Budapest, 1998.
- Déry Tibor levelezése 1909–1926. I/A, szerk. BOTKA Ferenc, Balassi – Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2006.
- Déry Tibor levelezése I/B. 1927–1935, szerk. BOTKA Ferenc, Balassi, Budapest, 2007.
- DOBÓ Gábor, *A közvetítők hatalma: Simon Jolán, Tamás Aladár, József Attila és mások szerepe a bécsi és a budapesti avantgárdban* = *József Attila, Bécs és a századelő művészete*, szerk. GINTLI Tibor et al., L'Harmattan, Budapest, 2020, 181–196.
- DOBÓ Gábor, *Számok. A nyugati emigrációból Magyarországra visszatérő avantgárd lapszerkesztők adaptációs modelljei a 365-től a 100%-ig*, It 2023/2., 168–196.
- DOBÓ Gábor, *Futurizmus, dada, kassákizmus: az avantgárd folyóiratok társadalomtörténetéről – transznacionális megközelítésben*, Kijárat, Budapest, 2026.
- Albert EHRENSTEIN, *Pe-Lo-Thien. Nachdichtungen chinesischer Lyrik*, E. Rowohlt Verlag, Berlin, 1923.
- Europäische Lyrik der Gegenwart 1900–1925 in Nachdichtungen von Josef Kalmer*, Zahn und Diamant, Wien–Leipzig, 1927.
- Fiatalok könyve. Írták: Vajda Miklós, Szántó Pál, Heves Ferenc, Győr Ferenc, Erg Ágoston*, Julius Fischer Verlag, Wien, 1924.
- Raoul David FINDEISEN, „*I am a Sinologist and an Expert...*” *The Translator Joseph Kalmer as a Propagator of New Literature*, *Studia Orientalia Slovaca* 2011/10–11., 389–412.
- FRANK László, *Magyar műfordító az emigrációban: Gáspár Endre bécsi napjai*, *Nagyvilág* 1962/12., 1868–1869.
- FRANKÓ Ákos, Bernáth Aurél „*Graphik*”-mappája 1922-ből, *Művészettörténeti Értesítő* 1983/1–2., 77–84.
- GARA Ernő, *A Bécsen-nevelt erdélyi diákok aktivista estélyén*, *Keleti Újság* 1925/175., 3.
- GÁSPÁR Endre, *Világsszemlélet és művészet. Jegyzet: Evolucionizmus és művészet*, 365. Röpirat 1925/1., április, 12.
- GÁSPÁR Endre, *Hol állunk ma?*, Fundamentum. Röpirat 1926/1., 1–7.
- Tanja GAUSTERER, *Der Literaturvermittler Joseph Kalmer. Versuch einer Annäherung*, szakdolgozat, Universität Wien, Wien, 2004.
- GLAUBER Henrik, *Az új művészetről*, *Új Kultúra*. Röpirat 1924. január, 19–21.
- GLAUBER Henrik, *Szemponatok*, *Ma* 1924/5., április 15., 10.
- Groteszk plakát. Heves Ferenc, Erg Ágoston versei*, Fundamentum, Wien [és Máramarossziget], 1926.
- [HAJNAL László], *Boltiszolga lett Párizsban egy magyar író, Párisi Újság* 1923. december 11.; *Magyar Hírlap* 1924. január 5.
- Három asszony. Déry Tibor levelezése feleségeivel, Pfeiffer Olgával, Oravecz Paulával és Kunsági Máriával*, szerk. BOTKA Ferenc, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1995.
- Josef Matthias HAUER, *Atonális zene*, *Ma* 1924/5., április 15., 5–6.

- Josef Matthias HAUER, *Zur Einführung in meine Zwölftönemusik*, Ma 1924/8–9., Musik- und Theaternummer, szeptember 15., 16.
- IVÁNSZKY Ágota, *Kassák és a Ma körének osztrák kapcsolatai a bécsi emigrációban*, ItK 1996/3., 294–312.
- Xiuli JIN, *Tang-Gedichte im deutschsprachigen Expressionismus: zu Ehrensteins und Klabunds Nachdichtungen von Gedichten Pe-Lo-Thiens*, *Komparatistik: Jahrbuch der Deutschen Gesellschaft für Allgemeine und Vergleichende Literaturwissenschaft* 2008/2009, 141–154.
- Lothar JORDAN, *Europäische und nordamerikanische Gegenwartslyrik im deutschen und amerikanischen Sprachraum 1920–1970. Studien zu ihrer Vermittlung und Wirkung*, Niemeyer, Tübingen, 1994.
- József Attila levelezése, szerk. H. BAGÓ Ilona – HEGYI Katalin – STOLL Béla, Osiris, Budapest, 2006.
- Franz JUNG, *Gnadenreiche, unsere Königin*, Kurt Wolff Verlag, Leipzig, 1918.
- Konstantin KAISER, *Nicht fremde Weite. Der Lyriker, Journalist, Übersetzer Joseph Kalmer*, *Mitteilungen des Instituts für Wissenschaft und Kunst* 1987/2., 52–59.
- KÁLLAI Ernő, *Ideológiák alkonya*, 365. Röpirat 1925/1., április, 17–18.
- Ludwig KASSÁK, *Arta nouă în Ungaria*, *Contimporanul* 1925/59., május 25., 3.
- KOLLÁR Imre [KASSÁK Lajos], *Nem-programmot akarunk adni*, 365. Röpirat 1925/1., április, 2.
- SÁNTA Pál [KASSÁK Lajos?], *Az új vers*, 365. Röpirat 1925/1., április, 3–4.
- KASSÁK Lajos, *Tisztaság könyve*, Horizont, Budapest, 1926.
- KASSÁK Lajos [és PÁN Imre], *Az izmusok története*, Magvető, Budapest, 1972.
- Flóra KIRÁLY, *Die Wiener Emigrationsjahre des ungarischen Bildhauers Béni Ferenczy (1921–1932)*, szakdolgozat, Universität Wien, Wien, 2013.
- KLABUND [Alfred HENSCHKE], *Dumpfe Trommel und beraushtes Gong. Nachdichtungen chinesischer Kriegslyrik*, Insel-Verlag, Leipzig, 1915.
- Eva KOLINSKY, *Engagierter Expressionismus: Politik und Literatur zwischen Weltkrieg und Weimarer Republik*, J. B. Metzler, Stuttgart, 1970.
- Arthur KORN, *Analitikus és utópisztikus architektúra*, ford. VAJDA Sándor, Ma 1924/6–7., július 1., 7.
- Künstlerhilfe Almanach der Literaria*, szerk. Karl Oskar PISK, Literaria Verlag, Wien–Leipzig, 1924.
- Marcel LECOMTE, *Demonstrations*, Ça Ira, Anvers, 1922.
- Fernand LÉGER, *Kurzgefaßte Auseinandersetzung über das aktuelle künftlerische Sein*, *Das Kunstblatt* 1923/1., 1–4.
- Fernand LÉGER, *A művész aktuális feladatai*, Ma 1923/9–10., július 1., 2.
- LENGYEL András, *Egy-két adat Ignótus Hugó „magántörténetéhez”*, *Kalligram* 2014/12., 81–93.
- LENGYEL András, *Ignótus Hugó-tanulmányok. Modernizáció a pallérozódás és a barbarizálódás sodrában*, *Múlt és Jövő Alapítvány*, Budapest, 2020.
- Jakob LEVY MORENO, *Rögtönző színház – Théâtre immédiat*, Ma 1925/1., január 15., 4.
- Liebe Mamuskám! Déry Tibor levelezése édesanyjával*, szerk. BOTKA Ferenc, Balassi Kiadó – Magyar Irodalmi Múzeum, Budapest, 1998.
- E. K. MAENNER, *Bábszínház*, Ma 1925/1., január 15., 10–11.

- E. K. MAENNER, *Bábszínház*, 365. Röpirat 1925/1., április, 19.
- MAJOR Henrik, *Simon Jolán, az első magyar dadaista előadónő*, *Ma Este* 1925/16., április 23., 28.
- NÁDASS József, *Szakadj ki, szó. Versek 1920–1922*, Magánkiadás [nyomda: Heller K. és Tsa], Budapest, 1923.
- NÁDASS József, *Viszont Raith Tivadar tanár és szerkesztő úr...*, *Ma* 1925/3–4., június 15., 19.
- NÁDASS József, *Nehéz leltár*, 1–2. kötet, Szépirodalmi, Budapest, 1963.
- NÁDASS József, *Kassák Lajossal az emigrációban*, *Kortárs* 1968/10., 1626–1632.
- NÉMETH Andor, *Emlékiratok (Részletek) = Uő, A szélén behajtva. Válogatott írások*, Magvető, Budapest, 1973, 541–738.
- [Név nélkül], *A MA művészestélye*, *Bécsi Magyar Újság* 1922. május 18., 6., és 1922. május 28., 6.
- [Név nélkül], *Konstruktive Kunst, Arbeiter Zeitung* 1926. május 6., 9.
- Noua Poezie Maghiară: O mișcare modernă în exil*, *Contemporanul* 1924/46., május, 12.
- RAITH Tivadar, *Számadás*, *Magyar Írás* 1923/3., 49–51.
- REICHERT Gábor, *Déry Tibor és a bécsi Ma*, *Új Forrás* 2019/3., 114–119.
- REITER Róbert, *Vázlat: Társadalom, művész, művészet*, *Ma* 1922/2–3., december 25., 3–4.
- REITER Róbert, *Dogma, szkepszis, konstrukció*, *Ma* 1923/7–8., május 1., 4–5.
- REITER Róbert, *Elsülyedt dal. Versek, cikkek, interjúk*, s. a. r. BALÁZS Imre József, Kriterion–Polis, Kolozsvár, 2016.
- Hans RICHTER, *Film (Berlin, April 1923)*, *De Stijl* 1923/5., május, 377.
- Hans RICHTER, *Konstruktivizmus*, *Ma* 1923/9–10., július 1., 4–5.
- Hans RICHTER, *Konstruktivizmus*, G – Material zur elementaren Gestaltung 1924/3., június, o. n.
- Hans RICHTER, *Film*, 365. Röpirat 1925/1., április, 8.
- SANTELLI Éva, *Erg Ágoston*, *Tiszatáj* 1968/4., 340–344.
- Ewald SCHNEIDER, *Die Künstlergruppe „Freie Bewegung” 1918–1922*, kézirat, Österreichische Nationalbibliothek, Wien, 1999.
- SEREGI Tamás, *Déry Tibor: Az ámokfutó. Megjegyzések a magyar dadaista líra poétikájához*, *Literatura* 1998/4., 389–409.
- SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény: József Attila élete és pályája 1923–1927*, Akadémiai, Budapest, 1977.
- SZEGI Pál, *Játék és lelkiismeret. Válogatott írások*, szerk. SZÉCHÉNYI Ágnes, Argumentum–Philobiblon, Budapest, 2001.
- SZEREDI Merse Pál, *Kassák Lajos első kiállítása (1924)*, *Ars Hungarica* 2017/2., 189–214.
- SZEREDI Merse Pál, *Egy poéma életrajza = Úton 1909: Kassák, Szittyá, hosszú versek, rövid forradalmak*, szerk. SASVÁRI Edit–SZEREDI Merse Pál, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Alapítvány, Budapest, 2022, 67–137.
- SZEREDI Merse Pál, *Kassák Lajos, Uitz Béla és az orosz anyag: a konstruktivizmus recepciójának mikrotörténete a magyar avantgárd mozgalomban (1920–1922)*, *Alba Regia Múzeumi Évkönyv* 2022., 283–305.
- SZEREDI Merse Pál, *Alkotni vagy alakítani? A modern építészet és a művészet társadalmi funkciójának elméleti és gyakorlati vonatkozása Kassák Lajos bécsi Ma folyóiratában (1923–1925)*, *Ars Hungarica* 2025/1., 71–101.

- SZEREDI Merse Pál, *Pártorgánium vagy dadaista folyóirat? Barta Sándor Akasztott Ember és Ék című folyóiratairól (1922–1924)*, Irodalomtörténet 2025/1., 27–61.
- SZEREDI Merse Pál, *A Ma és a nemzetközi konstruktivizmus (1921–1925)*, Ars Hungarica 2026/1., 55–89.
- SZEREDI Merse Pál–GALÁCZ Judit, *Párhuzamos avantgárdok Bécsben: látlet Kassák és Kiesler kooperációjának hiányáról = József Attila, Bécs és a századelő művészete*, szerk. GINTLI Tibor et al., L'Harmattan, Budapest, 2020, 197–212.
- TAMÁS Aladár, *Boldog híradás. Versek, Magyar Írás*, Budapest, 1923.
- TAMÁS Aladár, *Az új román művészeti lehetőségek: A „Contimporanul» irodalmi és művészeti törekvései*, Ma 1924/6–7., július 1., 9.
- TAMÁS Aladár, *Az új román művészeti lehetőségek: A „Contimporanul» irodalmi és művészeti törekvései*, Periszkop 1925/1., március, 34–35.
- TAMÁS Aladár, *A partok elindulnak*, 365 kiadása, Budapest, 1925.
- TAMÁS Aladár, *Akkoriban szüntelen fújt a szél*, Szépirodalmi, Budapest, 1976.
- TOKAJI Zsolt, *A gárda dala. A Dalok könyve 185. versének magyar műfordításairól*, Távolkeleti Tanulmányok 2022/2., 47–86.
- TÖRÖK Sándor Mátyás, *Közelítés Déry Tibor Az ámokfutó című illusztrált verséhez = „Sebek és hulló remények között”. Tanulmányok Déry Tibor életművéről*, szerk. BALÁZS Imre József–KOSZTOLÁNCZY Tibor–REICHERT Gábor, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 2026 (megjelenés alatt).
- TVERDOTA György, *Kassák Lajos hatása József Attila verseire = Uő, Ihlet és eszmélet*, Gondolat, Budapest, 1987, 163–175.
- TVERDOTA György, *2x2 – Kassák Lajos és Németh Andor közös folyóirata (1922) = Művészet akcióban: Kassák Lajos avantgárd folyóiratai A Tett-től a Dokumentumig, 1915–1927*, szerk. BALÁZS Eszter et al., Kassák Múzeum, Budapest, 2017, 159–171.
- TVERDOTA György, *Gondoljátok meg, proletárok I.: Az ifjú József Attila*, Osiris, Budapest, 2021.
- Új művészek könyve*, szerk. KASSÁK Lajos – MOHOLY-NAGY László, Julius Fischer Verlag, Wien, 1922.
- VAJDA Sándor, *Az emigráció üvegburájában. Emlékek Lukács Györgyről és másokról*, közread. ILLÉS László, Kortárs 1981/7., 1105–1110.